

Article

International Journal of Kurdish Studies

(ISSN:2149-2751)

4 (1), pp. 254 – 268

<http://www.ijoks.com>**The Role of Term in Enriching Kurdish Dictionary****Bakr Omar ALI¹ & Suzan Saadulla ABDULKANY²****Received:** Dec 05, 2017 **Reviewed:** Dec 30, 2017 **Accepted:** Jan 11, 2018**Abstract**

This study is a part of my PhD dissertation entitled (The Role of Term in Enriching Kurdish Dictionary), This study is an attempt to approach a basic method of Kurdish lexicon development, namely terminology, which has a vital role in its enrichment process especially to bring the language up to date. To catch up with modern life which has been witnessing unlimited number of inventions and new concepts, new technical terms are coined and later become a deep-rooted part of the language. Consequently, new entries find their way to the language dictionary. Terminology covers terms that are technically used in different domains like science, literature, policy, etc. The present descriptive study aims at depicting how terminology enriches Kurdish lexicon. The examples provided in the study are terms which are of technical uses in various special domains. The study is of two sections. The first is theoretical and explicates the concept of terminology and what is relevant to the term. The second part includes two sections: one sheds light on lexicography and the general and specific importance of dictionary; and other deals with coining technical terms and the foreign terminology in Kurdish language with special investigation to the ways they have entered the Kurdish dictionary. In the conclusion, the results are manifested and tailed with the list of the references used in the study.

Keywords: Term, Dictionary, Lexicalization, Foreign Term.**Recommended citation:**

Abdulkany, S.S. & Ali, B.O. (2018). The role of term in enriching Kurdish dictionary. *International Journal of Kurdish Studies* 4 (1), 254 –268. DOI: [10.21600/ijoks.383406](https://doi.org/10.21600/ijoks.383406)

¹ Prof. Dr, Department of Kurdish language, College of language, Sulaimani University ,Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq .

² A lecturer , Department of Kurdish language , College of Education and Natural Sciences , Charmo University ,Sulaimani, Kurdistan Region – Iraq . Email: suzan.saadulla@charmouniversity.org .

پێشەکی:

تۆیزینهوهکه پوختهی بەشێکه له بەشهکانی نامەى دوکتۆراکهەمان ، که پێشکەشی سکولی زمانى زانکۆى سلێمانى کراوه، ئەم بەشه بۆ یەکێک له رێگه بنههتیهکانى دهولەمەندکردنى فەرھەنگى زمانى کوردی تەرخانکراوه ، که ئەویش زاراوهیە . (زاراوه) رۆلێکی بالا دەگێرێت له دهولەمەندکردنى فەرھەنگ ، چونکه لهگەڵ پێشکەوتنى خێراى ژيان و سەرھەڵدانى چهەمک و داھینانى نوێ وشەو زاراوهى نوێ دێتە ئاراوه ، که به تێپەربوونى کات ھەندیکیان رەگ دادەکوێن و دەبەن بەشیک له فەرھەنگى زمان و دەروازەکانى فەرھەنگى زمان له پرووى روالەت و ناوەرۆکەوہ دەگۆرێت . زاروہکانیش ئەو وشانەن ، که لەبوارە تايبەتییەکاندا بەکاردەھینرێن ، وەک بوارەکانى زانست و ئەدەب و رامیارى و... ھتد .

ئامانجى ئەم تۆیزینهوہیە ئەوہیە، که رۆلى (زاراوه) له دهولەمەندکردنى فەرھەنگى زمانى کوردیدا بختەروو، ھەرۆھە لەم تۆیزینهوہیدا پشتمان بە رێبازى پەسنى - (وەسفی) بەستوہ و نمونەکانیش ئەو زاراوانەن ، که لە بوارە تايبەتییەکاندا بەکاردەھینرێن .

تۆیزینهوہەکه له دوو بەش پیکهاتووه ، بەشى يەكەم : تێورى و پروونکردنەوہ بۆ چهەمكى (زاراوه)و پێویستى زاراوه و ئەو بابەتانەى که پەيوەندیدارن بە (زاراوه) ، بەشى دووەمیش له دوو تەمۆرە پیکهاتووه ، له تەمۆرەى يەكەمدا ھەندى له لايەنەکانى فەرھەنگمان خستووتە پروو ، وەکو گرنكى و سوودەکانى فەرھەنگ و چۆنتى گواستەھەى وشە و زاراوه له نۆوان فەرھەنگى گشتى و فەرھەنگى تايبەتیدا ، له تەمۆرەى دوومیشدا باسى دوو لايەنمان کردووه ، لايەنیک تايبەتە بە لیکسێمبۆنى زاراوه و لايەنەكەى تریشیان تايبەتە بەو زاراواه و کەرستە بيگانانەى ناو زمانى کوردى ، که بەکاردەھینرێن و چوونەتە ناو فەرھەنگەكەپەوہ ، له کۆتايیشدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان ، لهگەڵ پوختهى تۆیزینهوہەکه بە زمانى نینگلیزى خراوتەروو .

(1/1) تێورى و پروونکردنەوہ:

1-1) پێناسەو پروونکردنەوہ:

زاراوه:

زانایانى رۆژئاوا و عەرەب، چەندین پێناسەى جۆراوجۆریان بۆ زاراوه داناوہ، کۆنترینیان دەلێت: " زاراوه وشەپەکه له بواریكى پسپۆرىدا واتاو دارشتنىكى دیارىکراوى ھەپە ھەركاتیك له زمانى ئاساییدا بەکارھات مرۆف ھەست بەوہ دەکات که ئەم وشەپە سەر بە بواریكى دیارىکراوه." (ممدوح محمد خسارە: ۲۰۰۸: ۱۱). لەبوارەپەشەوہ ریکخراوى نیو دەولەتى بۆ پێوانە (ئیزۆ ISO)، پێى وایە " زاراوه رەمزیکە ئاماژە بۆ چهەمكى دیارىکراوى دەکات و له چەند دەنگىک پیکهاتووه وەك وشەپەک یان دەستەواژەپەك خۆى دەنوینت له بواریكى پسپۆرىدا بەکاردەھینریت." (جوانە ئەحمەد حەسین: ۲۰۱۴: ۷).

ھەر لەمبارەپەشەوہ، (مەحمود فەھمی حىجازى) له کتیبەكەیدا، ئاماژە بۆ باشترین پێناسەى زاراوه دەکات له لای زمانەوانە ئەورۆپیەکان، که ئەو پێناسەپەش ئەوہیە: " زاراوه یاخود دەستەواژەى زاراوہی، چهەمکیە یان دەستەواژەپەكى لیکدراوه، واتاو بەکارھینانىكى چهەپاو و دیارىکراوى ھەپەو، دەربرینىكى تايبەتە له بواریكى تايبەتدا بەکاردەھینریت و له زمانەکانى تردا ھاوواتای ھەپە." (۱۹۹۳: ۹-۱۰).

ئەوہى جێى سەرنجە لەو پێناسانەى، که خستمانەروو، بە ھېچ جۆرىک ئاماژە بۆ واژەى (رێکەوتن) نەکراوه، پێویستە له پێناسەى (زاراوه)دا، ئاماژە بە واژەى (رێکەوتن) بکەیت، لەبەرئەوہى کۆمەلێک پسپۆر لە بواریكى تايبەتدا لەسەر زاراوہپەكى دیارىکراوى ریکدەھەون. بەجۆرىک بگۆنچى لەگەڵ چهەمکەو بەشێوہپەك ھېچ ئالوزیبەك لای کەسەکانەوہ پرووئەدات. له لای شارەزایانى عەرەبى ئەم بوارە، جەخت کراوتەوہ لەسەر (رێکەوتن) و له زۆرەپى پێناسەکانیشیاندا، رەچاوى ئەم واژەپەیان کردووه، بۆ نموونە (الشريف الجرغانى)، بۆ پێناسەى زاراوه دەلێت: " زاراوه ریکەوتنىکە له نۆوان کۆمەلێکدا دەرپارەى چهەمكى شتىک یان پرووئاوتیک بە وشەپەک، که له واتاوەكەو بۆ واتاوەكى تر گواستراوتەوہ." (۱۹۷۱: ۱۶). ھەرلەمبارەپەوہ (أحمد فارس الشدياق) بۆ پێناسەى (زاراوه) نوسبوو: " زاراوه ریکەوتنى گرۆپىكى تايبەتمەندە له بواریكى تايبەتدا." (۱۹۷۹: ۴۳۷).

دیدیوچوونى شارەزایانى ئەم بوارە له زمانى کوردیدا، ئەگەرچى جیاوازیپەكى زۆر بەدیناکریت، بەلام سەرنجیان لەسەر پێناسەى (زاراوه) گۆشەنیکایەكى وەرگرتووہ، که بگوترى شارەزایانى زمانى کوردیش بۆچوونى تايبەتە خۆیان لەسەر پێناسەى (زاراوه) ھەبیت و سەرنج و تێروانینەکانى خۆیان ھاوشتوہى ئەورۆپى و عەرەبەکان ھەبیت. بۆ نموونە:

- شەھاب شێخ تەبیب تاہیر: " زاراوه ناوتیکى رەسەنە له فەرھەنگى نەتەواپەتى کوردیپەوہ بەپێى ریبازىكى وشەسازى کوردى، بۆ مەبەستىكى دیارىکراوى له کۆرى پسپۆرىنیدا سازکراوه." (۲۰۱۲: ۲۲۶).
- کامل حەسەن ئەلبەسىر: " زاراوه وشەپەكى تازەبەکارھینراوہ لەلایەن تاقمىكى تايبەتپەوہ بۆ مەبەستىكى تايبەتى سازدەکریت و بەکاردەھینریت." (۱۹۷۹: ۲۴).
- جەمال عەبدول: " ناوتیکى رەسەنە، له فەرھەنگى نەتەواپەتى کوردیپەوہ، بەپێى ریبازىكى وشەسازى کوردى، بۆ مەبەستىكى دیارىکراوى، له کۆرى پسپۆرىدا سازکراوه." (۲۰۰۸: ۱۸۵).

- کمال جهلال غریب: " مەبەست لە زاراوه هەر وشەیهک (کلمه word)، یان دەستەواژەیهک یان دەربرینی (تعبیر expression) که مانایهکی وردو دەستنیشانکراوی هەبێت، ئەگینا دەبێتە وشەیهکی زمانهوانیی ناسایی و هەموو کەسێک تێی دەگات، کۆمه‌ئیک له کەسان یان نەتەوهیهک یان جیهان بریاری لەسەر دابنیت و له هەندیک مهیدانی زانستی (scientific) یان هونەری و کاریکردن (تقنی technical) یان پیشهیی (مهنه- profession) یان بابەتی یاساییا (قانونی، شرعی legal) بەکاربهێزێت. " (۲۰۱۲: ۱۱).

له دواي دەرخستنی پێناسه‌کانی (زاراوه) له لایهن پەسپۆرانی زمانهوانیهوه دەرده‌کهوێت، که (زاراوه) ئەو وشەیه‌یه بۆ واتاو چەمک و مەبەستێک داهەنرێت له بوارێکی پەسپۆریداو ئەو زاراوانه له فەرھەنگی گشتی زمانه‌که وەرده‌گیرێن و بۆ چەمکی دیاریکراو له بوارێکی تایبەتدا بەکارده‌هێنرێن. واتە ئەو وشانە و اتایه‌کی نوێ وەرده‌گرن، که له زمانی ناساییدا بەکارهاتوو، لێرەدا دەتوانین بڵێین پێناسه‌ی زاراوه پشت به سێ بنه‌ما دەبەستێت: وشەو گواستنه‌وی واتاو رێکه‌وتن.

۱-۲) پێویستی زاراوه:

زاراوه‌کان کلیلێ زانسته‌کان و کۆله‌که‌ی زمانی پەسپۆرین و له بواره‌کانی " وەرگیران و گواستنه‌وی زانیاری و چەمکه‌ نوێیه‌کان و تۆمارکردنیا و پاشان له قوناغه‌کانی فێرکردندا به‌ گشتی و قوناغی خوێندنی بال‌ا به‌ تایبەتی". (أحمد بن محمد المعتوق: ۲۰۰۰: ۳۵۰). بایه‌خێکی بێ سنووریا ههیه، بۆیه به‌پێی دەربرینی خوارزمی ده‌گوتریت تێگه‌یشتنی زاراوه‌ نیوه‌ی زانسته‌که‌یه، له کاتێکدا ژیا به‌ره‌وه‌پێشوه‌ دەروات و واتاکان بێ سنوور دهن و وشه‌کانی زمان به‌شیا ناکات، زاراوه‌ بووته‌ چاره‌ رێگه‌یه‌ک بۆ کێشه‌ی ناولێنایی چەمکه‌ نوێیه‌کان به‌ مەرجێک، که بگۆنچێ له‌گه‌ڵ واتای ئەو چەمکه‌، واتە زاراوه‌ فۆرمێکه‌ ده‌بێتە دەربری چەمکیک.

بۆ ناسینی زاراوه‌ پێویسته‌ چەند خالێک رەچاو بکریت:

۱- بواي زانیاری زاراوه‌ دیاریت.

۲- په‌یوه‌ندی زاراوه‌یه‌ک به‌ زاراوه‌کانی ترمه‌ دیاریت.

۳- چەمکی زاراوه‌که‌ هه‌چ جوهره‌ نالۆزیه‌کی تیدا به‌دی نه‌کریت.

۴- بۆ دیاریکردنی زاراوه‌ ده‌بێت له‌ سه‌رته‌ادا چەمکه‌که‌ دیاریکریت و دواتر زاراوه‌که‌ی بۆ دابنیریت. (جواد حسنی سماعه: ۲۰۰۰: ۹۸۰).

بۆ هەر گه‌شه‌و پێشکه‌وتن و داهینانیکیش، پێویستمان به‌ په‌یداوون و هاتنه‌کایه‌ی زاراوه‌ی نوێ ده‌بێت، که پێشتر بوونی نه‌بووه‌ له‌ فەرھەنگی زانست و زمانی تایبەتدا. به‌ جوړیک " وشه‌کانی زمان زیاده‌که‌ن و گۆرانیا به‌سه‌ردا دیت، هەندیکیان له‌بەکارهێنان ده‌که‌ون به‌لام بزوتنه‌وه‌یه‌کی بێ ووچانو به‌رده‌وام له‌ زماندا هه‌یه‌ وشه‌ی نوێ دروست ده‌بێت له‌سه‌ر بنچینه‌ی ئەو وشانه‌ی له‌ زوووه‌ له‌ زمانه‌که‌دا هەن و وشه‌ی نوێ دروست ده‌بێت. " (محەمەد وەسمان: ۲۰۱۲: ۲۴۵-۲۴۶).

که‌واته‌ زاراوه‌ گرنگی خۆی هه‌یه‌ له‌ نزیک‌کردنه‌وی دیالیکته‌کان و ستانداردکردنی زمانی نەتەوه‌کان و یه‌کخستنی دەربرین و ده‌وله‌مه‌ندکردنیا، فەرھەنگی زمانه‌که‌یش به‌ وشه‌ چەمکی نوێ زه‌نگین ده‌کات.

هه‌روه‌ها رۆلێکی گرنگ ده‌گیریت له‌ به‌ستنه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی نیوان نەتەوه‌و گه‌له‌کان و گواستنه‌وی زانست و ته‌کنه‌لۆجیاو زانیاری نوێ " بۆیه‌ پێوستمان به‌ زاراوه‌ هه‌یه‌ له‌ گشت بواره‌کانی ژیا داو ئەو پێویستیه‌ش هه‌چ کاتیک کۆتایی نایه‌ت و بازه‌که‌شی هه‌چ کاتیک دانه‌خريت بواره‌کانی دیاری ناکرین، چونکه‌ زانستیکی تازیه‌و په‌ر سه‌ندنی به‌رده‌وامه‌، له‌به‌رئه‌وه‌ی به‌ په‌ر سه‌ندنی زانیاری مرو‌قیایه‌تی و فراوانی بازه‌یی و بواره‌کانی به‌نده‌. " (شه‌هاب شیخ ته‌یب: ۲۰۱۳: ۱۸۶). هه‌ر بۆیه‌ کاتیک، که‌ زانیاری له‌سه‌ر بواره‌کان به‌رده‌وام ده‌بێت، واته‌ پرۆسه‌ی په‌یداوونی زاراوه‌ وه‌ستانی نییه‌ هه‌میشه‌ له‌ په‌ر سه‌ندندا به‌و خالێک بۆ ده‌ستپێک، که‌ ده‌ستپێده‌کات له‌ به‌رانه‌ردا ناتوانین خالی کۆتایش دابنێین، به‌هۆی تازمه‌ریه‌یه‌کان و به‌رده‌وامی گه‌شه‌ی زانست بازه‌کان فراوان دهن و زاراوه‌ی نوێ له‌ ژیا مرو‌قه‌کاندا ده‌دۆزینه‌وه‌.

زمانی کوردیش بۆ وەرگیرانی زاراوه‌کان ده‌بێت په‌نا بۆ گونجاندن ببات، به‌لام رەچاوی ئەو خالانه‌ بکات، که پێشتر خستمانه‌وو، هەر له‌ روانگه‌یه‌شه‌وه‌ توانراوه‌، به‌ به‌رده‌وامی بایه‌خ به‌ زمان بدریت و ده‌وله‌مه‌ند بکریت به‌ زاراوه‌ی نوێ، که‌ سه‌رئه‌نجام له‌ بواره‌ زانستییه‌کاندا زمان ده‌ستوه‌سان نه‌بێت و له‌گه‌ڵ گه‌شه‌ی دهوروبه‌ردا هه‌نگاو بنیت و نه‌وه‌ له‌دواي نه‌وه‌ش ئەم رێچه‌یه‌ بگوازه‌وه‌ له‌سه‌ر بنه‌ما زانستییه‌کانی زمانه‌وانی له‌ پیناوی بوژانه‌وه‌ی زمان و ناوێته‌بوونی هه‌موو ئەو زاراوه‌ نوێیانه‌ی، که‌ زۆرجار زانست و ته‌کنه‌لۆجیا ده‌بێتە داهینەری، زمانی نەتەوه‌کانیش بۆ جێکردنه‌وی به‌ واتا هاوشیوه‌که‌ی به‌های زاراوه‌ی خۆی یا ناو و اتاکی یان وه‌ک خۆی ده‌دۆزیته‌وه‌.

۱-۳) وشه‌و زاراوه‌:

زمانه‌وانه‌کان بۆ باسکردن له‌ وشه‌و زاراوه‌ چەندین رابو‌وچوونیا بۆ جیاکردنه‌ویان پێشکه‌شکردوه‌ له‌ بواي زاراوه‌سازیدا، ئەم بایه‌خده‌نه‌ش ئەلبه‌ته‌ بۆه‌یه‌، که‌ جیاوازییه‌کانی وشه‌و زاراوه‌ له‌یه‌ک جیاکریته‌وه‌ له‌ ناخوتن و نوسینیدا هه‌ست به‌ واتاو چەمکه‌کان ده‌کرین، که‌ سه‌رئه‌نجام وه‌لامدانه‌وه‌ی پرسیاي (ئایا جیاوازی له‌ نیوان وشه‌و

زاراوهدا ههیه؟)، یان (وشه له زاراوه جیادهمکریتیه؟) بدریتیه.

به بیروبوچوونی شارهزایانی ئهم بواره، (وشه) تارادهمیک سهبرهخویه، بهلام (زاراوه) سنووریککی دیاریکراوی ههیه. "سنووریککی (واتایی) به دهوردا کیشراومو پهرژینیککی به دهوری زاراومکو تهناوت نوسهرمهکشیدا کیشراومو له بواروی نوسیندا بهکاردههینریت." (عوسمان کهریم: ۲۰۱۴: ۲۱).

(زاراوه) دهربرینیکه مانایهکی وردو دهستنیشانکراوی ههیه گروپیک لهسهری ریکدهکمون و له بواریککی تاییهتا بهکاریدههینن.

(زاراوه) پهیوهندییهکی راستهوخوی به وشهوه ههیه جوړیکه له جوړمهکانی وشه "بهلام ریکهیهکی تاییهتی خوی ههیه له زانستهکانی وشهسازیدا، چهند باسئیککی تاییهتی له بهشهکانی ئاخاوتن جیای دهکاتهوه." (کامل حسن بصیر: ۱۹۷۹: ۱۰)، (وشه) مولکی ههموو کۆمهله، (زاراوه) "وشهیهکی فهرهنگی سهر زمانی کۆمهلانی خهک نییه، بهلکو وشهیهکی نوپیاوه بۆ واتایهکی نوئ له کۆریکی زانستی، یان رۆشنبیری سهردهمدا سازکراوه." (سهرچاوهی پیشوو: ۲۵).

ههندی جار تییینی ئهوه دهکری، که زاراوه له ئاخاوتنی رۆژاندا خهککی ئاسایی وهک وشهیهکی ئاسایی بهکاریدههینن، ئهوش لهبهرئهوهی "به تپهربوونی کات و زۆر بهکارهینانی ئاسان دینه بهردهست، خو سهرمتا ههر زاراوهیهکی نوئ، یان وشهیهکی نوئ به سهر دینهبهرگوئ، بهلام پاشان خهککه ئاشنایی لهگهندا پهیدادهکهن و ئاسایی دهبیت." (شههاب شیخ تهیب: ۲۰۱۲: ۱۷۴)، بۆ نمونه (زاراوهی خرۆکهی سور، قیتامین، بودجه، قهران، لیزهر، چاندنی قژ، ... هتد).

ههندی جاریش ئاشنایی لهگهله ئهواراوه پهیداناکهن، بۆ نمونه زاراوهی (ههستیار)، که بۆ زاراوهی (شاعیر)ی عهرهیی له لایهن ههندی نوسهر بهکارهینرابوو، ئهواراوهیه نهتوانرا شوینی وشهیی (شاعیر) بگریتهوه، تهناوت رۆشنبیرو ئهکادیمییهکانیش ههر وشهیی (شاعیر) بهکاردههینن.

ههموو زاراوهیهک وشهیه، بهلام ههموو وشهیهک زاراوه نییه، زاراوه "به یهکیک له رینگاکانی گۆرینی واتای وشه له زماندا بووه به پسپۆرو سنوری بهکارهینانی تهسکۆتهوه." (تابان محمد سهید: ۲۰۰۸: ۲۴).

زاراوه له گهنجیهی وشهکان ههلههینجریت و له فهرهنگهوه وهردهگریت، کاتیک وشه بووه به زاراوه دهبیت بارودخی بۆ ههلبهکوهیت و له واتایهک زیاتر نهگهیهنیت، چونکه وشهکان لهگهله دهوروبهرمهکانیان واتاکانیاں دهگۆریت و "واتای فهرهنگی خویان وون دهکهن و به پنی دهوروبهر واتای نوئی خویان وهردهگرن." (عبدالواحد موشیر درهیی: ۲۰۱۴: ۹۴)، بۆیه وشه، که بووه به زاراوه واتاکهیی تاییهتی تهسکرتدهبیتیهوه.

(زاراوه) گوزارشت له چهسکیک دهکات، که له یهک کینگهیی زانستی بی، وشه گوزارشت له واتا دهکات، ههروهها دمتوانین بلین (وشه) سهر به زمانی گشتیهی (زاراوه) سهر به زمانی پسپۆرییه، واته زمانی زانستی یاخود تهکنیککی له بواریککی تاییهتا.

"ئهرستوتالیس بۆ دهسکاریکردنی واتای وشه، به مهبهستی زاراوهسازی چوار بنهمای داناوه، که ئهمانهن:

۱- گواستنوهی واتای وشه، له رهگزموه بۆ جوړ.

۲- گواستنوهی واتای وشه، له جوړهوه بۆ رهگم.

۳- گواستنوهی واتای وشه، له جوړهوه بۆ جوړ.

۴- گواستنوهی واتای وشه، به پنی رادهی پیوندی." (جهمال عهبدول: ۲۰۰۸: ۱۷۹-۱۸۰).

زمانهوانه هاوچهرهکان به پنی ئهواراوه رینگایانهی، که ئهرستو دیاریکردوه بۆ گۆرینی واتای (وشه) له واتا بنهرهتیهکهیهوه بۆ واتایهکی تر، چهند رینگایهکی تر دیاریدهکهن:

۱- فراوانکردنی واتای وشهوه گواستنوهی له چهسکیککی دیاریکراو بۆ مهبهستیکی فراوان، بۆ نمونه زاراوهی (سهرچاوه) له فهرهنگدا بۆ واتای (سهرچاوهی ئاو)ه، بهلام له بوارمهکانی زانست و مهعریفهتا، بووه به زاراوهیهکی ژباریی بهربلاو.

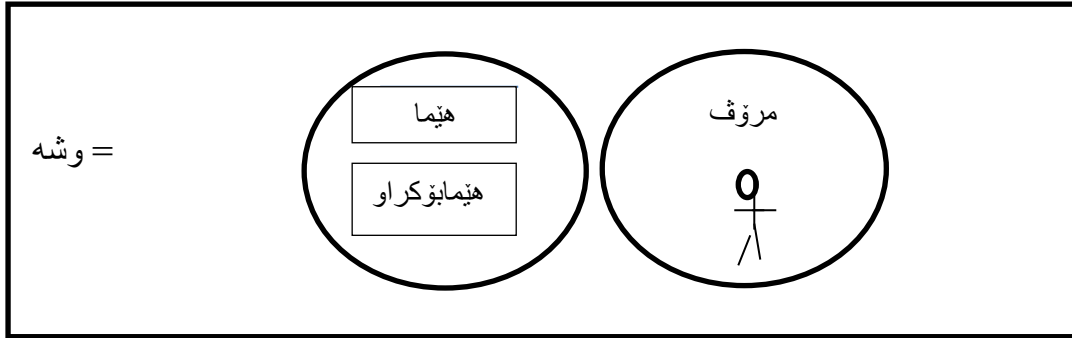
۲- تاییهتمهکردنی واتای وشهوه سنووردارکردنی بهکارهینانی و گواستنوهی له بواریککی بهربلاو فراوانهوه بۆ ئهرکیکی دیاریکراو، بۆ نمونه وشهیی (پالوته) وشهیهکی فهرهنگی ئاسایی به تپهربوونی کات بووه به زاراوهیهکی کیمیایی.

۳- "گواستنوهی (وشه) له (واتا)یهکهوه بۆ (واتا)یهکی تر، لهبهر جوړه پهیوهندی و لیکچوونیک، (رینوس)، واتا راستهقیهکهی بههوی لیکچوونهوه بووه به (زاراوه)یهک بۆ دهربرینی ری و شوین و شیوازی نووسین." (جهمال عهبدول: ۲۰۰۸: ۱۸۱-۱۸۲).

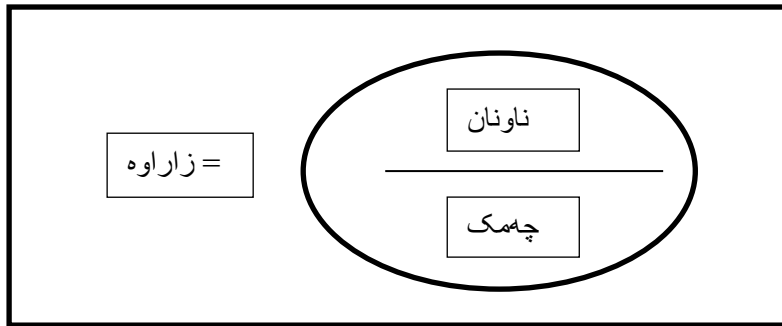
۱/۱- ۴) وشهوه زاراوه پهیوهستی به پرهنسییهکانی واتاوه:

۱- وشه به پنی ئهواراوه به زمانیهی، که تیییدا دهردهکوهی واتاکهیی ئاشکرادبهی و لهگهله بهکارهینانی له دهربرینی جیاوازا واتاکهیی دهگۆرئ، واته (وشه) توانای ئهوهی ههیه ههلبگری چهند واتایهک بی به پنی دهرکهوتنی له دهوروبهری جیاوازا، بهلام زاراوه واتاکهیی ناگۆرئ و یهک واتای ههیه، لهو بواره پسپۆرییهی، که تیییدا دهرکهوتوه، چونکه گوزارشت له چهسکیککی دیاریکراو دهکا، له بواریککی تاییهتا، بهلام ئهگهر بوارمه گۆرا ئهواراواتای (دهلالهتی)

زاراو مەکش دەگۆرئ. (قەیس کاکل و دانا تەحسین: ۲۰۱۳: ۱۰۷).
 ۲- وشە لە هێماو هێمابوکرۆیک پێکدئ (أعضاء شبكة تعريف العلوم الصحية: ۲۰۰۵: ۳۰). وشە نیشانهیهکه (هێما) بۆ نیشاندەرێک (هێمابوکرۆیک)، ئەم وێنه گۆکرۆیهی خوارموه، که پێکدیت لەم دهنگانه (م، ر، و، ف) وێنه‌ی هزرایی له ئاو مزدا دروستکردووه، ئاماژەکردنه بۆ گیانداریکی ناسراو (مروّف).

زاراو هه‌می لکاندنێ ناویکه به چه‌مکیکه‌وه، وه‌ک له‌م وێنه‌یه‌ی خوارموه روونکراوته‌وه:

زاراو هه‌سا‌ز مه‌کان بۆ دانانی ناویک به‌رانه‌ به‌ چه‌مکیکی دیاریکراو دوو بنه‌مایان دیاریکردووه:

۱- ده‌بێ ناونانی چه‌مک، له‌لایه‌ن چه‌ند که‌سیکی شارمه‌زاو پسی‌ۆر مه‌وه له‌ بواریکی تاییه‌تدا دا‌بنریت، واته‌ ئه‌و که‌سه‌نه ده‌بێ شارمه‌زاییه‌کی باشیان له‌ بواریه‌که‌و چه‌مکه‌که‌دا هه‌بیت.

ب- هه‌بوونی پنه‌ندییه‌ک یان لیکچوونیک له‌ نیوان ناو و چه‌مکه‌که‌دا، بۆ نمونه‌ لکاندنێ ناویک به‌ شیوه‌ی چه‌مکه‌که‌، یان قه‌واره‌، یان ره‌نگ، جو‌له‌، شو‌ین، ژماره‌، یاخود ناوی دا‌هینه‌ر، بۆ نمونه:

کرمی گه‌ده ← په‌یوه‌ندی هه‌یه‌ به‌ شو‌ینه‌که‌یه‌وه.

" وشه‌ گوتی واتایه‌. واته‌ وشه‌ له‌ ریگای شیکردنه‌وه‌ی زمانی و داتایی شیده‌کریتیه‌وه، که‌چی زاراو ناولینان و چه‌مکه‌. واته‌ زاراو له‌ ریگای شیکردنه‌وه‌ی زمانی و چه‌مکی و وێنه‌ی هۆشه‌کی شیده‌کریتیه‌وه." (قەیس کاکل و دانا تەحسین: ۲۰۱۳: ۱۰۷).

۳- وشه‌کان ده‌چنه‌ ناو کیلگه‌ی لیکسیکی، " وشه‌کانی زمان ده‌چنه‌ ناو کیلگه‌یه‌کی لیکسیکی که‌ له‌ گه‌ل وشه‌کانی تری ناو کیلگه‌که‌وه له‌ سیما بنه‌ر مه‌یه‌کاندا ها‌وبه‌شن." (أعضاء شبكة تعريف العلوم الصحية: ۲۰۰۵: ۳۰).
 ئەگه‌ر کیلگه‌ی خزمایه‌تی وه‌ر بگرین، باوک و دایک و خوشک و بره‌،... هه‌ند، وه‌ک نمونه‌یه‌ک، یه‌ک کیلگه‌ی واتایی پیکده‌هین، له‌ به‌ر نه‌وه‌ی یه‌ک سیمای واتاییان هه‌یه‌. ئەویش پنه‌ندی خزمایه‌تییه‌.

(زاراو) ده‌چینه‌ ناو کیلگه‌ی چه‌مکیه‌وه، (زاراو) سه‌ر به‌ کیلگه‌ی چه‌مکیه‌ ته‌نها له‌ناو ئه‌و کیلگه‌یه‌وه چه‌مکه‌که‌ی دیاریده‌کریت، له‌ نیوان زاراو یه‌ک و زاراو مه‌کانی ترو چه‌مکه‌کانیان، په‌یوه‌ندییه‌کی سنووردار هه‌یه‌، یه‌کیک له‌ تاییه‌تمه‌ندییه‌ بنه‌ر مه‌تییه‌کانی (زاراو) ریخه‌ستی له‌ناو ریزه‌ندی ئه‌و زاروا‌نه‌ی، که‌ په‌یوه‌ندی پنه‌ی هه‌یه‌، بۆیه‌ ناکریت به‌در له‌ بواره‌ زانستییه‌که‌ی باس له‌ (زاراو) بکریت. (سه‌رچاوه‌ی پیشوو: ۳۵).

۴- له‌ زاراو هه‌سا‌زیدا " پنه‌وه‌ هه‌یه‌، که‌ زاراو مه‌کی تیدا دیاریده‌کریت، واته‌ زانستییه‌که‌ نرخی پیکه‌ته‌ زاراو یه‌یه‌کانی تیدا دیاریده‌کریت، که‌واته‌ پنه‌وه‌یه‌که‌ هه‌یه‌ به‌ پنه‌ی ئه‌وانه‌ زاراو هه‌سه‌ازی کوردی به‌ پنه‌ی یاسا‌کانی زمانی کوردی و ئه‌نالۆژی‌باکه‌ی، وشه‌ی نو‌ی دروست ده‌بیت، بۆ نمونه‌: برا‌ژن، نامۆژن/مامۆژن، که‌چه‌زا، کورزه‌زا،... هه‌ند"

(عوسمان کهریم: ۲۰۱۴: ۳۶)، ههروهه ههندی جاریش په ناده بریتیه بهر وهرگیران، بۆ نمونه:

مدینه الألعاب : شارى یاری

القمر الصناعى : مانگی دهستکرد

۵- له پرووی ژماره ی برگهوه ئهو وشانهی، که له یهک برگه پیکهاتون زیاتر دهچهسپین و دهمینن و بهپیی هاتنه ناوهی چهک و واتای نوئ و بههوی گورانکار بیهکانهوه، وشه دهمرئ و وندهبیت، وهک " بوونههریکی زیندوو، به پنی کات گهشه دهکات و دهمریت." (حاتم صالح الضامن: ۱۹۸۹: ۱۴۸)، یان جیگه ی وشهکانی تری ههمان کیلگه لهفدهکهن و شوینیان دهگرنهوه، بویه له جیهانی وشهدا ملاملانییهکی بهردهوام ههیه، بهلام له زاروهدا کهمتره له بهر نهوهی زاروه زیاتر له نووسیندا بهکار دههینرئ، بۆ نمونه زاروهی: (ئاو ملکردار، ئاو ملکار، ئاو ملفرمان، ... هتد).

۶- له (وشه) دا له ههندی حاله دا قورمی وشه پیش وشه دهکوهئ، بۆ نمونه وشه ی (نهفاله)، که له زمانی عهر مبییهوه وهرگیراوه له قورئانی پیرۆزدا نامازه ی پیدراوه وهک قورمیک ی وهرگیراوه بووته دهربری واتاو چهمکیک بۆ ونبوون و بی سهر وشوینکردن، بهلام له (زاروه) دا چهک له پیشتره، چهکهکه دیاریدهکری و دواتر له لایهن کهسانی پسپورهوه زاروهیهکی بۆ دادهنرئ.

۱/۱- ۵) تاییه ته ندیه کانی زاروه:

۱- دهبی زاروه له ته مومزی و ئالوزی بهدور بی و چهمکیکی دیاریکراوی ههبی، یهک قورم بی به دهربری یهک چهک، له بهر نهوهی زاروه چهمکیکه پیشتر سنووری بۆ دیاریکراوه.

۲- هه زانستیک کومه ئی زاروهی تاییه تی خوی ههیهو زاروه له ناو چوارچیه ی زانستی زاروه (terminology) دا لیکه ده ریتیهوه. (محمود فه می حجازی: ۱۹۹۳: ۱۲).

۳- "ئه نا لوزیا له زاروه دا رۆئیکی گه ره ده بیئی، بۆ نمونه:

ژانه سک
ژانه سهر
به ئه نا لوزیا دروستیوون ... هتد" (عوسمان کهریم: ۲۰۱۴: ۶۳).

۴- زاروه له لایهن زانایانی بواریکه وه دادهنرئ و له سه ری ریکه ده کهن، ههروهه ده شی له لایهن که سیک ی شار مزووه دا بنرئ، به لام مه رج ئهویه قبول وهرگرت و به کار بهینرئ، له چوارچیه ی ئه زانست و بواره دا، که زاروه که ی بۆ دانراوه. (فرحات بلولی: ۲۰۱۰: ۲۲۲).

۵- زاروه چهمکیکه پیشتر خاسییه ت و سنووری بۆ دیاریکراوه، واته بههوی دهو ربه ریوه دیارینه کراوه. (سه رچاوه ی پیشوو).

۶- له بواری پهروه دهو فیرکردندا، (زاروه) بایه خیک ی زوری ههیه، چونکه هه ر بابه تیک یاخود زانستیک کومه ئیک زاروه ی تاییه ت به خوی ههیه.

۷- زاروه ی ساده به په سه ندر ده زانریت، تا زاروه ی لیکدراو. (أدریس الحسن العلمی: ۲۰۰۲: ۱۹).

۸- دهبی زاروه تا راده یهک نه رم و ئاماده بی بۆ دارشتنی وشه زاروه ی ترو گونجاو بی بۆ به کار بهینان.

۹- زاروه دووره له باز نه ی ئیدیه وداو هیزو توانای که مه بۆ به نیدیه و بوونی، جگه له ههندی حاله ت، ئه وش بههوی بوونی به وشه ی سه ر زاری زۆربه ی ئاخیه ره انه وه، بۆ نمونه: به که سیک ی زی ره ک دهوتریت (ده لئی کومپیه ته ره!)، یان که سیک که به خیرایی دهرو ات دهوتریت (ده لئی ساروخه!).

۱۰- ملاملانی له زاروه دا کهمتره، وهک له وه ی له وشه ی ئاساییدا ههیه.

۱۱- مان و نه مانی زاروه په یوه سه ته به چالاکیوونی ئه زاروهیه، که له چوارچیه ی زانستیک دا ههیه ته مهنی زاروه یهک بهنده به ئاستی پیشکهوتنی کومه ل و ته مهنی ئه زانسته ی، که زاروه که ی تیدایه. (عوسمان کهریم: ۲۰۱۴: ۶۳).

1/2) رۆلی زاروه له دهوله مه ندر دنی فهره هنگدا: 1-1/2) فهره هنگ:

فه ره هنگ تو مار گه یه که بۆ کو کردنه وه ی وشهکانی زمان و ریکه ستنیان به پنی پیره ویک ی تاییه تی و پاراستنیان له فهوتان و له ناوچوون، جگه له ریزکردنی وشه شیکردنه وه لیکدانه وه ی واتا، هه ندی جاریش زانایاری تری شی ده خری ته پال، سه باره ت به فون لوزی و مور فون لوزی و سینتاکس و ئیتمولوزیه وه.

فه ره هنگ کتیبیک ی سه رچاوه یی و مه رجه عه، وشه زاروه ی زمانیک ی دیاریکراوی تیدایه، که به شیوه یه کی تاییه تی ریکه خراون له گه ل پیناسه ی هه ر وشه یه ک و ده رخشته ی هاوواتا که ی له هه مان زماندا، یاخود له زمانیک ی دیکه، له گه ل

روونکردنهوهی ئهو وشانهی که لێی وهردهگیریت و بهکارهینانی مانا جیاجیابکانی و ههروهها دهرخستنی لایهنی میژوووی وشهکان و چۆنیتی گوگردنیان. (محمد علی الخولی: ۱۹۹۱: ۷۴). فهرهنگی ههس میلیهتیک وهک نامازهیهک وایه بو زانیی ناستی رۆشنییری و زانستی و ئابووری ... ئهو میلیهته، لهبهرئوهی ههس میلیهتیک له بواریکدا پیشکوهتوو، فهرهنگی زمانهکهیان لهو بواریکدا دهولمهمندهی.

فهرهنگ " زمان له شیواندن، لاوازی، پوکانهوه، دانهپین و مردن دهپاریزی. نهوهی نوێ، به ووشهێ کوردیی کۆن و نوێ پندهگیهێ و زمانیان دهولمهمندهکا. ههس بههۆی فهرهنگهوه دهتوانین، له ووشهێ زاراوهی دیالیکته جیوازمکانی زمانی کوردیی، زمانهکانی بیانیی و نهتهوهکانی جیهان بگهین. " (حوسین محهمهد عهزیز: ۲۰۰۵: ۴۸۷). واته فهرهنگی ههس زمانیک سوودیک زۆری لێوردهگیریت و بههۆی گۆرانی لایهنهکانی ژبان و شارستانیهتهوه زمان گهشهدهکات و دهگۆریت و بهم پێیه فهرهنگی وشهێ زارواکهانی فراوان دهبی و ئهو لایهناوه زۆر و جۆراوجۆرن، که دهینههۆی فراوانبوونی وشهێ فهرهنگهکان وهک: لایهنی کۆمهلایهتی و شارستانیتی نهتهوه، لایهنی ئابووری، رامیاری، کاریگهری نهدهبیات و پیشکوهتی رۆشنییری، کاریگهری زمانیک بهسهر زمانیکی ترمهوه، ههموو ئهم هۆیهوه چهند هۆیهکی تریش دهینه هۆی گهشهکردن و پیشکوهتی زمان، " بێگومان پێویستیهکانی ژبانی مروف و کۆمهل، لهگهل پیشکوهتن و گۆرانی کۆمهلا، دهگۆریت و زیادهکات و پێویستی تازهی ژبانی کۆمهل له گهشه گۆرانییدا دینهکایهوه، ئهو پێویستیهکان، پێویستیهکان به زمانی دهربرین هیه، واته زمانیک دهبیته لهگهل ئهو گۆران و پیشکوهتهدا بگۆریت. واته زمانی زیندوو و رهسهن، دهبیته زمانی سهردهم بیته و بتوانیت، پێویستیهکانی سهردهم، له داها و داهینانی تازهی تهکنهلوژیو زانستی جۆرجهوور دهربریت و زمانی زانست و کۆمهل بیت. " (رهفیق شوانی: ۲۰۰۱: ۴۸)، بویه مروف لهگهل گۆرانی ژبانیدا، پێویستی به شتی کۆن کهمتر دهبی و وشهێ ناوهکانیشیان ورده ورده و نهینه، بهلام له لایهکی تریشهوه وشهێ زاراوهی نوێ دینه ناو زمانهکهوه لهبهر پێویستی ژبانی کۆمهل بهکارهینانیان زیادهبی لههمان کاتدا دهبیته هۆی فراوانبوون و زیادهبوونی وشهێ زاراوهی زمان، که سهرنهجام دهبیته هۆی فراوانبوونی فهرهنگی زمان.

گرنگی و سوودهکانی فهرهنگ له چهند خالیکدا کۆمهلیتهوه:

- ۱- "پاریزگاریکردن له مانهوهی وشهکانی زمان.
 - ۲- توانا به زمان دهبهخشی تاوهکو لهگهل رهورهوهی زانست و هونهر بهرموینیش بچ.
 - ۳- ئاشکراکردنی واتای وشه نادیار و لێهکان.
 - ۴- زانیی نهژادو داریشتنی وشهکان.
 - ۵- زانیی میژوووی وشهکان و گهشهسهندنیان، جیوازی له بهکارهینانیاندا.
 - ۶- ههلوستهکردن لهسهر ئهو وشانهی له بهکارهینان کهوتوون.
 - ۷- ناسینی خاوهن وتهی بهلگهیهک له بهلگهکان.
 - ۸- ناسینی پێکهاتهی وشه ئاخواتن - نووسین.
 - ۹- ریکخستنی راست و دروستی وشه به پنی ئهسل و گهردانکردن. " (بهناز رهفیق توفیق: ۲۰۰۸: ۱۸-۱۹).
- فهرهنگ سوودیک گهورهی ههیه بو کۆمهلاکه به تایبهته ئهو کۆمهلاکهیه، که زمان و کلتوری خۆیان دهپاریزن، فهرهنگی سهرکوهتوو ئهو فهرهنگهیه، که سهرجهم وشهکانی زمان لهخۆدهگریت، به وشهێ کۆن و نوێ و دهبیته گهجنیهیهک بو زمان، کۆمهلیک وشه لهناو زماندا ههمن پهیوهستن به شته میژووویهکانهوه پێیان دهوتریت (وشهێ ونبوو)، ئهو وشانه لهناوهچوون، بهلکو ون بوون و چوونهته ناو گروپی وشه میژووویهکانهوه، نهگهر ههولیک بو پاریزگاریکردنیان له ونبوون و لهناوچوونیان نهدریت نهگهریکه دور نییه نهوه لهوای نهوه کهم تا زۆر بهشیکیان به یهکجاری مالئاوایی له زمانهکه بکهن و دواتریش و سههرلهنوێ ئهرکی کۆکردنهوهیان هینده قورستر دهبی، کهواته فهرهنگ تهنها ئهرکی روونکردنهوه لیکدانهوهی وشهکان نییه، بهلکو پهیوهندییهکی بههیزی ههیه به میژوو و ناسنامهی زمانهوه.

ههروهها ئهو وشه کۆنانه دهتوانریت سوودیان لێور بگریی بو واتای نوێ، " بو نمونه (carvan) له زمانی رووسیدا به واتای کاروان هاتوه، بهلام ئیستا به واتای ژووریکه دهستکرد دیت، به هممان شیوه ئهم وشهیه له کوردیدا بهکار دیت و هممان گۆرانکاری بهسهردا هاتوه. " (تابان محهمهد سهعید: ۲۰۰۸: ۲۲).

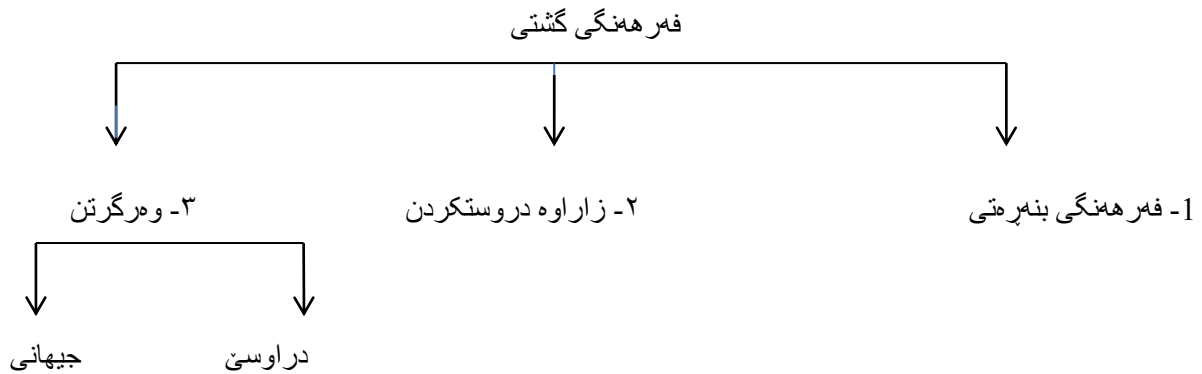
زیادهبوون و گۆرانی وشه دیاردهیهکی سروشتی زمانهکانهوه زمان توانای داهینانی وشهێ نوێی ههیه بوئوهی بتوانی شان بهشانی پێویستیهکانی ژبان بروات، ئهم راستیهیه له سهرجهم زمانه زیندووکاندا سهرنج دهریت، بو نمونه " ژمارهێ وشهکانی ئهو فهرهنگهیه که کۆری زمانهوانی فهرمنسی، له سهدهی حهفدههههه، بلاویکردهوه، تهنها بیست ههزار وشه بو، کهچی له سهدهی بیستههههه وشهکانی ئهو فهرهنگه ژمارهیا بووه سی و پینج ههزار وشه. " (وجهیه حمد عبدالرحمن: ۱۹۸۲: ۶۷). ئهوهی پێویسته بوتریت، که فهرهنگیش لهگهل پیشکوهتی کۆمهل و زیادهبوونی کهلوپهل و پێویستیهکانی مروف و گهشهکردنی بیرى مروف، وشهێ زارواکهکانی زیادهکات و له سنووریکدا ناوهستیته.

ههندێ له فهرهنگهکانیش له پال لیکدانهوهی واتای وشهکانی به هممان زمان یان به زمانیکی تر، گرنگی به روونکردنهوهی بنج و رهچهلهک و شیوهی بنهرتهی وشهکان دهکات و رهسهنیان پیشاندادهت و سهراچاوهی پهیدا بوون و

وهرگرتنی وشهکانی زمانیش ئاشکرادهکات. ههروهها " مهرجی سه رکهوتتی فهرهنگیک، دیاریکردنی زۆریبهی زانیاریهکانه چونکه بهراوردکردنیان به دهروزهی زانیاریهکانی وشهکانی میشک هیشتا کهمه." (تابان محمهد سهعید: ۲۰۰۸: ۸).

2-1/2) جۆرهکانی فهرهنگ:

فهرهنگ گهلێک جۆری ههیه، ههر فهرهنگیک نامانج و سوودی تایبهتی خۆی ههیهو لهسهه بنهمای جیواوز فهرهنگهکان دهنووسرین، بۆ نمونه لهسهه بنهمای مههست و شپوهی لیکدانهوهی کهرمهسی زمان، وهک: (فهرهنگی زمانی نهتهوهیی، فهرهنگی زمانی نهتهوهیی - بیانی، فهرهنگی زمانی بیانی - نهتهوهیی) (حوسین محمهد عهزیز: ۲۰۰۵: ۴۸۷). یان لهسهه بنهمای واتایی یاخود به پێی پلهی چهسپاوی و نهچهسپاوی وشهکان، وهک (فهرهنگی بنهرتی، فهرهنگی گشتی) (تابان محمهد سهعید: ۲۰۰۸: ۱۳). به تکراری وشهکانی زمان دهوتریت فهرهنگی گشتی زمان. فهرهنگی ههموو زمانیکیش بریتیه له: (رۆژان نوری عهبدوڵلا: ۲۰۱۳: ۱۰).

کهواته (فهرهنگی گشتی) سه رجهم وشهکانی زمانیکی دیاریکراو لهخۆدهگریت و فهرهنگی بنهرتی بهشیکه له فهرهنگی گشتی، که به کاکل و مهغزای زمان دادهنریت و وشه رهسهنهکانی زمان دهگریتوه، که ناسراون له لایهن کۆمهلهیکی دیاریکراو، بهدهر لهو دیالیکتهی قسههپیدهکهمن و بهدهر لهو چینه کۆمهلهایهتیهی، که بهشیکن لێی و مهرج نییه تایبهت بن به ناوچهیهکی دیاریکراو یان پیشهیهکی دیاریکراو گرنگ نهویه که مۆرکیکی نیشتمانیان ههیه. (عوسمان کهریم: ۲۰۱۴: ۹). وشهکانی فهرهنگی بنهرتی دهچنه ریزی وشه نهکتیقهکان، که هههمیشه بهسهه دهمهوهن و بهکاردین.

فهرهنگی گشتی زارواه وشه وهرگیراومکانیش - خواستراوهکان - دهگریتوه، که بههۆی کارتیکردنی زمانهکان بهسهه یهک دینه ناو زمانهکانهوه، بۆ نمونه زمانی (عهرهیی، فارسی، تورکی) کاریگهریان لهسهه زمانی کوردی هههوه لهبهر گهلێک هۆکار، بۆیه گهلێک وشه زارواه لهو زمانهوه وهرگیراون و رۆژانه بهکاردین، ههروهها لهم سهردهمهدا زمانی ئینگلیزی وهک زمانیکی جیهانی کاریگهریهکی راستهوخۆی لهسهه زمانی کوردی ههیه.

3-1/2) فهرهنگی تایبهتی (فهرهنگی زارواه):

له سالانی دواپییدا چهندی ماموستاو شارهزایانی زمانی کوردی خزمهتیکی گههرهیان به زمانهکه کردوه، ئهویش به نامادهکردن و بلاوکردنهوهی ئهه جۆره وشه زارواوهی، که پهپوهندییان به شارهزاییهتی تایبهتی خویانهوه ههیه، کۆکردنهوهی ئهه وشه زارواوه له کتیبیکدا ههر فهرهنگه، بهلام ئهه فهرهنگانه تایبهت دهن به بواریک یان زانستیکهوه، بۆیه پێی دهوتریت (فهرهنگی تایبهت) یان (فهرهنگی زارواه)، ئهه جۆره فهرهنگانه زیاتر بۆ کۆمهلهیکی دیاریکراو له بواریکی تایبهتدا بهکاردههینرین، چونکه لای ههموان ئاشکرا نین و بهکارناهییرین. ههر زانست و پیشهیهک کۆمهلهیکی زارواه تایبهت به خۆی ههیهو ئهه زارواوه لهگههل پێشکهوتتی زانستدا روو له زیادهبون دهکهن، بهی پێیه زارواوهکان رۆلێکی گهوره دهبین له فراوانکردن و دهولهمهندکردنی فهرهنگی زمان، ئهه گهشه زیادهبونه " ههروا به رهمهکی پهیدانابن، بهلکو به پێی یاساوستورو پێوانه و رێگهه رهبازی تایبهتیهوه بهههم دین." (شادمان سالار نهزیمان: ۲۰۰۸: ۳۲). واته دههی پهپوهرهکانی وشهسازی کوردی و یاساکی زمانی کوردی رهچاوبکرین و هاوتاسازی بۆ زارواه بیانییهکان بکرئ یان له رێگهی قهرزکردنی زارواه له زمانی ترمهه بکرئ. شارهزایان بۆ سازکردنی زارواه نوئ، بۆئهوهی بپهته دهبرئ چهکهکی نوئ، چهند رهبازیکیان پهپوهکردوه:

۱- دارشتن

۲- لیکدان

۳- فریزی چهسپاو (حاتهم ولیا محمهد: ۲۰۰۰: ۲۹).

- ٤- وەرگیران (کالکه). (ئیبیراهیم ئەمین بەلدار: ١٩٨٦: ٢٢٠).
- ٥- گهورەکردنی کەرەستەى خۆمالی له ریی فراوانکردنی واتاکانیانەوه (عوسمان کەریم: ٢٠١٤: ٨٤).
- ٦- وەرگرتن (خواسن).
- ٧- داتاشین - کورتکردنەوه (کامیل حسەن بەسیر: ٢٠١٣: ٣٨).

4-1/2) گواستنهوهی وشه و زاروه له نیوان فهرهنگی گشتی و فهرهنگی تایبتهیدا:

أ- گواستنهوهی وشه له فهرهنگی گشتیهوه بۆ فهرهنگی تایبتهی.

ئهم جۆره گواستنهوهیه زۆر به روون و ناشکرایی له زماندا بهرچاودهکەوئ، گەلیک وشه له فهرهنگی گشتیهوه گواستراوتهوه بۆ ناو فهرهنگی تایبتهی، گواستنهوهی وشهیهک به واتایهکی گشتی ناسایی بۆ زاراوهمهکی تایبتهت به زانستیک و چهەمکی تایبتهی، مهرج نبیه ئەر وشانه کاتیک دهمچنهناو فهرهنگی تایبتهیهوه واز له واتا گشتیهکانیان بینین ، بەلکو له هەردوو جۆره فهرهنگهکهدا (واتای گشتی، چهەمی تایبتهی) بهکاردههینرین. بۆ نموونه وشه (زمان)، دوو واتای ههیه:

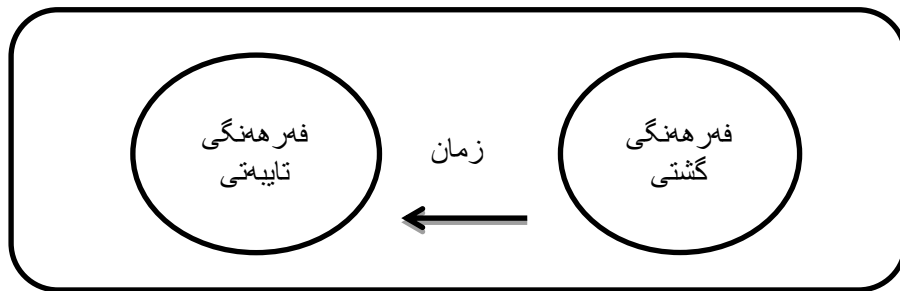
زمان: (فهرهنگی گشتی) زمان پارچه گوشتیکه له جستهی مرۆفدا ههیه.

زمان: (فهرهنگی تایبتهی) له زانستی زمانهوانیدا بهکاردههینرئ، چهەمکی تایبتهی ههیه.

تویژ: کۆبوونهوهی چهوری پیکهاتیهک (فهرهنگی گشتی)

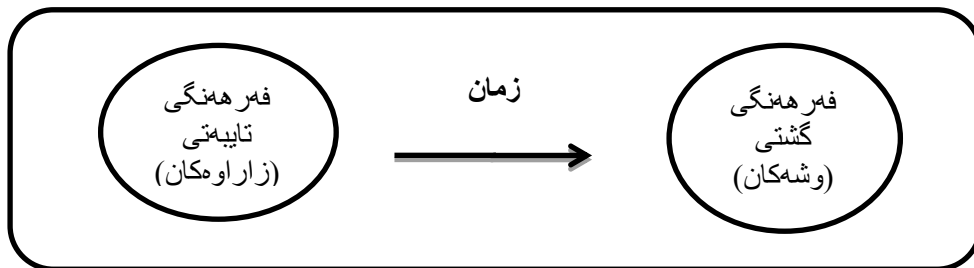
تویژ: چینهکانی کۆمهلگا (فهرهنگی تایبتهی).

لهم نمووناندا بۆمان دهردهکەوئت زاراوهمی (زمان) ، که له فهرهنگی گشتیهوه گواستراوتهوه بۆ فهرهنگی تایبتهی، واتا گشتیهکهی لهههست نهادهو بۆ هەردوو واتاکه بهکارهاتوو، به ههمان شێوه بۆ وشه (تویژ)یش.

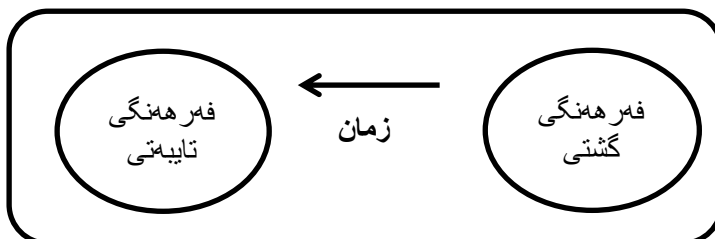

ب- گواستنهوهی زاروه له فهرهنگی تایبتهیهوه بۆ فهرهنگی گشتی.

زاراوه له نامیزی پسپۆریتیکاندا سەرچاوهی وەرگرتوو، زۆرجار بهخیرایی بلاودهیهتهوه دهکەوئته سەر زاری زۆربهی قسهپیکهانی زمانیکهوه له فهرهنگی گشتی تۆماردهکری لهپال مانهوهی له فهرهنگه تایبتهیهکهدا، ئهم دیاردیه زیاتر له چهەمکانهرا روودهدا که پهیههندییهکی راستهوخویان به کۆمهلگاوه ههیه. (أعضاء شبكة العلوم الصحیة: ٢٠٠٥: ٣٧). بۆ نموونه ئهو زاراوانهی پهیههندییان به باری تهندروستی و سیاسی و ئابووری خهڵکهوه ههیه، خیرا بلاودهیهوه، بهلام ئهو زاراوانهی که پهیههندییان به زانستی کیمیاو فیزیاه ههیه کهمترن، بۆ نموونه: دهستکرد، داهینان، درای ساخته، بودجه، پهراسیتۆل، ئینتیهاب (التهاب)، سۆنەر، دهرماله، ... هتد.

ئوهی پێویسته بوئ، کارلیکی نیوان فهرهنگی گشتی و فهرهنگی تایبتهی زاراوهم بهرهوامه و روو له زیادبوون دهکات.

2/2) بوون به لیکسیمی زاراوو وشه‌ی بیانی:

1-2/2) روونکردنه‌وه‌یه‌ک بۆ – به لیکسیم:

به لیکسیم پرۆسه‌یه‌که وه‌ک جووریک له‌به‌کاره‌ینانی سه‌لیقه به‌ شیوازیکی په‌یره‌وه‌بهندانه له‌ لایهن ئاخوهری زمانیکه‌وه ئه‌نجامده‌دریت و " پرۆسه‌یه‌که بۆ تیکرده‌ی توخمیک له‌ فۆرمی وشه، یان فریزدا بۆناو فهره‌نگی زمانیک." (محهمهد مه‌جید سه‌عید: ۲۰۱۵: ۴۵)، هه‌روه‌ها ئه‌م پرۆسه‌یه‌ ته‌نها له‌ چوارچۆیه‌ی زمانیکی تاییه‌ت ئه‌نجام نادریت، به‌لکو ده‌توانریت له‌ ریی قه‌رزکردنی زاراوو وشه‌ی بیگانه‌ش (Borrowing Word) رووبدات.

له‌ رێگه‌ی ئه‌م پرۆسه‌یه‌وه " یه‌که نوێیه‌کان که وه‌ک یه‌که‌ی فهره‌نگی ره‌چاو ده‌مکرین، به‌دی دین." (Brinton and Traugott: 2005: 32). هه‌روه‌ها پرۆسه‌یه‌که به‌ گۆرینی فۆرمیکی ئازادی سینتاکسی بۆ فۆرمیکی چه‌سپاوی مۆرفۆلۆجی/فهره‌نگی ده‌ییت، واته: هه‌ر فۆرمیکی زمانی په‌یوه‌ست به‌ نواندنی واتییه‌وه، که‌وته ده‌روه‌ی یاسا ریزمانیه‌کانی زمانه‌وه ئه‌و کاته به‌ لیکسیم ده‌ییت. (ناقیستا که‌مال مه‌حمود: ۲۰۱۲: ۱۳۵). واته به‌لێکسیمبوون به‌ واتای داهینانی وشه‌ی نوێ دیت و ده‌کریت به‌ دوو شیوه‌ رووبدات (أ) له‌ رێگه‌ی دروسته‌ سینتاکسییه‌کانه‌وه، (ب) له‌ رێگه‌ی خواستنی وشه‌ی بیگانه‌وه، ئه‌وه‌ی لێره‌دا گرنگه‌ بوترئ ئه‌م پرۆسه‌یه‌ ته‌نها له‌سه‌ر وشه‌ جیه‌جیه‌ناکرئ، به‌لکو له‌سه‌ر زاراوو ده‌کریت، چونکه‌ زاراوو جووریکه‌ له‌ وشه‌ بۆیه‌ ئه‌و پرۆسه‌یه‌ی که‌ وشه‌ی پیتی دروسته‌ییت زاراوو ده‌کریته‌وه.

2-2/2) وه‌رگرتنی که‌ره‌سته‌ی بیگانه‌:

له‌ هه‌موو زمانیکدا بۆ پرکردنه‌وه‌ی که‌لێنه‌کان به‌ وشه‌و زاراوو پێویست په‌ناده‌بریته‌به‌ر رێگای وه‌رگرتنی که‌ره‌سته‌ی بیگانه‌ هه‌ر زمانیکیش به‌ راده‌ی جیاواز ئه‌و که‌ره‌ستانه‌ وه‌ر ده‌کریت، بوونی ئه‌و که‌ره‌ستانه‌ش له‌ زماندا کاریه‌یه‌کی نه‌رینی ناکات له‌سه‌ر زمان و بیگومان هه‌یج زیانیک به‌ زمانه‌که‌ ناگه‌یه‌نیت، بگره‌ ده‌وله‌مه‌ندیشی ده‌کات، ئه‌گه‌ر به‌پێی پێویست و مه‌رجی تاییه‌ت پرۆسه‌ی وه‌رگرتنه‌که‌ ئه‌نجام بدریت.

پرۆسه‌ی وه‌رگرتن ته‌نها (وشه‌) و (زاراوو) ناگریته‌وه‌ به‌لکو هه‌موو یه‌که‌و دانه‌کانی تری زمانیش ده‌گریته‌وه‌ له‌ زمانیکه‌وه ده‌چنه‌ناو زمانیکی ترمه‌وه، له‌ بچووکتترین که‌ره‌سته‌ی زمانی که‌ ده‌نگه‌ تا گه‌وره‌ترین که‌ره‌سته، که‌ رسته‌یه. ئه‌م که‌ره‌سته‌ بیگانه‌ی ناو زمانی کوردی هه‌ندیکیان به‌ راده‌یه‌کی زور له‌ لایهن قسه‌پێکه‌رانه‌وه به‌کار ده‌هینرین و وه‌کو که‌ره‌سته‌کانی (ده‌نگ، فۆنیم، وشه‌) به‌ تاییه‌ت وشه‌، که‌ هه‌یج زیانیک به‌ زمانه‌که‌ ناگه‌یه‌نیت، به‌لام هه‌ندیک تریان که‌مه‌تر به‌کار ده‌هینرین و وه‌کو (فریزو رسته) بیگانه‌کان، مه‌سه‌مان ریزبوونی که‌ره‌سته‌کانیانه‌ به‌ پێی یاسابه‌ندی زمانانی تر، هۆکار که‌ش ده‌گریته‌وه‌ بۆئه‌وه‌ی، که‌ هه‌ندیک که‌س له‌ زمانیک زیاتر ده‌زانن و به‌ی ناگایی په‌یره‌وه‌ی ریزبه‌ندی ریکبوونی که‌ره‌سته‌ بنجیه‌کانی نیو رسته‌ی زمانیکی تر به‌کار ده‌هینیت بۆ ریزکردنی که‌ره‌سته‌ی رسته‌ی زمانه‌که‌ی خۆی و لێره‌دا قسه‌که‌ر ته‌نها وشه‌کانی تاییه‌تن به‌ زمانه‌که‌ی خۆی و ریزکردنه‌که‌ی ریزکردنی زمانیکی ترمه‌وه، به‌لام ئه‌م جووره‌ وه‌رگرتنه‌ (وه‌رگرتنی یاسا و ریسای بیانی) زمان تووشی نه‌مان و له‌ناوچوون ده‌کات، بۆیه‌ پیتی ده‌وتریت: (ژه‌هری زمانی)، ده‌سته‌واژه‌ی ژه‌هری زمانی (language poison) " له‌ زانستی زمانی نویدا، به‌و یاسا و ریسای خاوازاو، یان وه‌رگیراوانه‌ ده‌وتریت، که‌ ده‌چنه‌ناو زمانیکی ترمه‌وه‌ به‌پێی تێپه‌ربوونی کات تیکه‌ل به‌ زمانه‌ وه‌رگیراوه‌که‌ ده‌بن و کار له‌ یاسا و ریساکانی ده‌کهن و دواچار به‌ره‌و مردن و له‌ناوچوونی ده‌بن." (محهمهد مه‌جید سه‌عید: ۲۰۱۵: ۱۱۲). ئه‌وه‌ی پێویسته‌ بوترئ ژه‌هراو بیوونی زمان زیاتر له‌ رێگه‌ی (وه‌رگیران) وه‌ه‌ رووده‌دات به‌ تاییه‌تی وه‌رگیرانی وشه‌ به‌وشه‌، که‌ ده‌یته‌ هۆی ئه‌وه‌ی زانیارییه‌کان له‌ قالیکی زمانی بیگانه‌وه‌ بێته‌ناو قالیکی زمانی تر. (وریا عومه‌ر ئه‌مین: ۲۰۱۱: ۸۸). زمانی کوردی له‌رووی رسته‌سازییه‌وه‌ به‌ هۆی هۆکاریک یان زیاتر که‌وتۆته‌ ژیر کاریگه‌ری زمانی عه‌ره‌بیه‌وه‌ ئه‌مه‌ش وایکردوه‌، که‌ هه‌ندئ قالیکی زمانی عه‌ره‌بی بێته‌ ناو زمانه‌که‌مانه‌وه‌ له‌ بواریه‌کانی راگه‌یاندن و چاپه‌مه‌نیدا ئه‌م قالیبه‌ نامۆیانه‌ ده‌که‌ونه‌ به‌رچاو، بۆیه‌ قسه‌که‌ری زمانی کوردی وای لێهاتوه‌ به‌ی ناگایی خۆی ئه‌م جووره‌ رسته‌انه‌ له‌ بواریه‌کانی راگه‌یاندن و وه‌رگرتن و له‌ ناخاوتنی روژانه‌یدا به‌کار ده‌هینیت. بۆنموونه‌:

ده‌ستم کرد به‌ نووسینی ئه‌م کتیبه‌.

پێویسته‌ بوتریت: ده‌ستم به‌ نووسینی ئه‌م کتیبه‌ کرد.

هه‌روه‌ها وه‌ک زاراوو (علم النفس)، هه‌ندیکجار پیتی ده‌وتریت (زانستی ده‌روون)، که‌ قالیکی عه‌ره‌بیه‌وه‌ وشه‌کان کوردین و راستر وایه‌ بوتریت (ده‌روناسی). (ئه‌که‌رم قه‌رده‌اغی: ۱۹۸۰: ۲۷). ژه‌هری زمانی ته‌نها لایهنی ریزمانی ناگریته‌وه‌، به‌لکو لایهنی فۆنۆلۆژی ده‌گریته‌وه‌، ئه‌و ده‌نگه‌ که‌ له‌ زمانیک وه‌ر ده‌گیریت و تیکه‌لی سیسته‌می فۆنۆلۆژی زمانیکی تر ده‌بن و ده‌چنه‌ناو پیکه‌ته‌ی چهندین وشه‌وه‌. (کامه‌ران ره‌حمی: ۲۰۰۷: ۱۶). بۆ ئه‌م باسه‌ له‌ (به‌شی سینیهم) ته‌مه‌ری (وه‌رگرتن به‌ پێی ئاسته‌کان) زیاتر خراوه‌ته‌روو.

3-2/2) به‌ لیکسیمبوونی زاراوو وشه‌ی بیانی:

کاتیکی قسه‌پیکه‌رانی زمانیک زاراوو وشه‌یه‌کی گونجاویان نه‌بیت بو هه‌ندێ چه‌مک و واتا ناچار ده‌ین په‌نا به‌ر نه‌یه‌ر زاراوو وشه‌ی زمانی ترو به‌کار به‌یه‌نین، تاکو بتوانن له‌ ریگه‌ی ئه‌و وشه‌و زاراوو خوازراوه‌ی به‌کار به‌یه‌نین که‌لینی زمانه‌که‌یانی پێ پر به‌که‌نه‌وه‌.

زمانی کوردیش وه‌ک زمانه‌که‌ی تر کۆمه‌لێک وشه‌و زاراوو بیگانه‌ی تێدایه‌وه‌ له‌ چوار چۆیه‌ی زمانه‌که‌دا به‌کار دێت و رۆژانه له‌سه‌ر زاری خه‌لک و له‌ به‌ر هه‌می نوسه‌ران و رۆشنی‌راندا به‌رچاوه‌که‌وت، وه‌رگرتنی وشه‌و زاراوو بیانی بو‌ لاوازی زمانه‌که‌ ناگه‌ریته‌وه‌، به‌لکه‌ بو‌ چه‌ند هۆکارێک ده‌گه‌ریته‌وه‌و دیتنه‌او زمانه‌وه‌ له‌وانه‌ش: (داهینان و دۆزینه‌وه‌مان، شارستانییه‌ت و رۆشنی‌ری، دراوسیتی و کۆچکردن، نابین، سیاسه‌ت، زانیی زیاتر له‌ زمانیک، ... هه‌ند) ئامانجی سه‌ره‌کی له‌ به‌رکاره‌ینانی زمان گه‌یاندنی واتایه‌ و دروستکردنی پردی په‌یوه‌ندییه‌ له‌ نیوان مرۆفه‌کاندا، " زمان بریتیه‌ی له‌ ریکخراویکی هه‌مبایی ده‌نگی سه‌ره‌خۆ، به‌ شیوه‌یه‌کی خۆرسکی و له‌خۆوه‌ له‌ کۆمه‌لدا به‌ر هه‌مدیت، به‌ مه‌به‌ستی تێگه‌یه‌شتنی نیوان تاکه‌کان به‌کار دێت. " (فواد مرعی: ۲۰۰۲: ۷۰). و له‌ کاتیکی چه‌مک و واتایه‌ک دیته‌په‌یشه‌وه‌ و له‌ زمانه‌که‌دا وشه‌یه‌ک به‌رانه‌ری نه‌یه‌ به‌ ته‌واوی مه‌به‌سته‌که‌ بپیکیت و واتا بگه‌یه‌نیت، به‌ ناچاری په‌نا به‌ریته‌یه‌ر وشه‌و زاراوو بیانی به‌ ره‌چاوه‌کردنی تایه‌یه‌تی زمانی وه‌رگر، بو‌ئه‌وه‌ی ئه‌و بو‌شایه‌یی پێ پر به‌کریته‌وه‌، که‌ له‌ زمانه‌که‌دا هه‌یه‌. زمانی کوردی بو‌ واتای هه‌ریه‌ک له‌م چه‌مکه‌نه‌ وشه‌کانی: (حکومه‌ت، وه‌زاره‌ت، سیاسه‌ت، ده‌وله‌ت، لیژنه، کۆلیژ، په‌رله‌مان، په‌ساپۆرت، قیستیقال، که‌ر نه‌فال، کۆنفراانس، زه‌مات، ... هه‌ند) به‌کاره‌یناوه‌، هه‌روه‌ها له‌ ناخاوتنی رۆژانه‌ی خه‌لکدا ده‌یه‌ها وشه‌و زاراوو بیگانه‌ ده‌یه‌ستری له‌وانه‌شه‌ هاوواتاکیان له‌ زمانی کوردیدا هه‌ین، به‌لام له‌ هه‌موو کات و شونینیکدا واتای ته‌واو نه‌به‌خشی و مه‌به‌سته‌کان نه‌پیکیت، بو‌یه‌ وشه‌و زاراوو بیانییه‌که‌ به‌کار ده‌یه‌نری، تاکو تاکه‌کان به‌ی نالۆزی له‌ په‌کتر تێگه‌ن.

تێبینی ئه‌وه‌ش ده‌کری هه‌ندێ وشه‌ی بیانی هه‌یه‌، هه‌نده‌ له‌ میژوه‌ له‌ زمانی کوردیدا به‌کاره‌اتون و به‌ شیوه‌یه‌کی وا به‌ کوردی کران، که‌ به‌ هه‌یچ جوړیک سیمای بیانیان پێوه‌نه‌ماوه‌و تێکه‌لی زمانه‌که‌ بوون و به‌ لایردن و دوورخستنیان که‌لینیک و بو‌شایه‌یه‌ک دروسته‌یه‌ت، له‌م باره‌یه‌وه‌ (جه‌مال نه‌بز) ده‌لێت: " بو‌ وینه‌ ئه‌و وشانه‌: به‌ هه‌یچ کلۆجیک (کل وجه) هه‌ق (حق) مأل (مال) نه‌گه‌یه‌تی (نکه‌یه) مروه‌ت (مرۆه) ئامشۆکردن (امدوشکردن) ... هه‌ند، تازه‌ تیکه‌ل به‌ خۆین و گۆشتی زمانه‌که‌مان بوون، له‌به‌ر ئه‌وه‌ به‌ لای منه‌وه‌ لایردنیان ده‌یه‌ته‌وه‌ی په‌یدا کردنی که‌لینیک که‌ به‌ هه‌یچ کلۆجیک بو‌مان پرنا بینه‌وه‌. " (جه‌مال نه‌بز: ۲۰۰۸: ۱۷).

وه‌رگرتنی وشه‌و زاراوو بریتیه‌ی له‌ گواستنه‌وه‌ی فۆرمی بیانی بو‌ زمانی خۆمالی واته‌ له‌ زمانیکی تره‌وه‌ وه‌ر ده‌گه‌ریت و خواستراویشی پێده‌وتریت. (محمد علی الخولی: ۱۹۸۲: ۳۴). فۆرم وه‌رگرتن نابێ به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌مه‌کی کاری پێیکری به‌ی ئه‌وه‌ی زمان پێویستی پێی، ئه‌گه‌ینا ئه‌و کاته‌ له‌بری ده‌وله‌م‌سند کردنی، زیان به‌ زمان ده‌گه‌یه‌نی و " ده‌یه‌ته‌ هۆی په‌کخستنی سه‌لیقه‌و بیرکردنه‌وه‌ی تاک و کۆمه‌ل، چونکه‌ به‌کاربردنی وشه‌ی بیگانه‌، وه‌ک که‌رسته‌یه‌کی ئاماده‌، ده‌یه‌ته‌ هۆی سستکردنی بیرکردنه‌وه‌و دنیا بینی کوردی. " (مه‌مه‌د مه‌جید سه‌عید: ۲۰۱۵: ۱۱۹)، له‌به‌ر ئه‌وه‌ وه‌رگرتنی وشه‌و زاراوو مه‌رج و تایه‌یه‌تی خۆی هه‌یه‌ بو‌ئه‌وه‌ی زیان به‌ زمانه‌که‌ نه‌گه‌یه‌نی، په‌کیک له‌و مه‌رجه‌نه‌ ده‌یه‌ فۆرم خواستن هه‌لقولای پێویستییه‌کان بی (هه‌زار: ۱۹۷۴: ۲۸۵)، ئه‌ویش له‌و کاته‌یه‌، که‌ که‌رسته‌ ماددییه‌کانی ده‌روه‌ی زمان زیاده‌یه‌ وه‌ک که‌رسته‌کانی ته‌که‌له‌لۆژیای ناوی هه‌ندێ ناژهل و رووه‌کی نوێ و ده‌رکه‌وتنی چه‌مکی نوێ و نامۆ که‌ پێشتر له‌ زمانه‌که‌ماندا به‌کار نه‌هاتوه‌. (Andrew and Other:2009:225). مه‌رجه‌کی تر بو‌ فۆرم خواستن (وه‌رگرتن) گۆرینی دروسته‌ی فۆنۆلۆژی و جیه‌یه‌کردنی فۆنۆتاکتیکی زمانی کوردی له‌سه‌ر وشه‌و زاراوو وه‌رگیراوه‌که‌نه‌، به‌ گۆرینی هه‌ندێ ده‌نگ و برکه‌و گونجاندنی له‌گه‌ل سروشت و یاساکی زمانی کوردیدا. زۆر گرنگه‌ ئه‌و دوو مه‌رجه‌ی سه‌روه‌ به‌ هه‌ند وه‌رگیرین بو‌ئه‌وه‌ی وشه‌و زاراوو وه‌رگیراوه‌کان بین به‌ لیکسێم و وه‌ک فۆرمیکی کوردی مامه‌له‌ی له‌گه‌لدا به‌کریت.

" زمانی کوردی هه‌نده‌ وشه‌ی زۆری له‌ زمانیکی زۆروه‌ وه‌رگرتوه‌، که‌ گرانه‌ قسه‌که‌ریک بتوانیت به‌ی به‌کاره‌ینانی وشه‌ی وه‌رگیراوه‌، هه‌یچ چشتیک بلێت. " (مه‌مه‌دی مه‌حوی: ۲۰۱۰: ۱۲۷-۱۲۸). وه‌رگرتنی وشه‌ی بیانی په‌یوه‌ست به‌ لیکسیمبونه‌وه‌ بو‌ئه‌وه‌ی بچیتنه‌او فه‌ر هه‌نگی زمانی کوردی و ده‌وله‌م‌سندی بکات، به‌لام پاش جیه‌یه‌کردنی به‌ماکانی به‌ لیکسیمببون و گونجانیان له‌گه‌ل پێروه‌ی فۆنۆلۆژی و فۆنۆتاکتیکی زمانی کوردی، به‌مه‌ش " به‌شدار بیده‌که‌ین له‌ پاراستنی تایه‌مه‌ندییه‌کانی زمانه‌که‌ماندا له‌ گه‌شه‌دانی پێروه‌مه‌نداندا systematic به‌ زمانه‌که‌مان له‌ رووی زۆرکردنی گه‌نجی وشه‌کانیه‌وه‌. " (مه‌مه‌دی مه‌حوی: ۲۰۱۰: ۱۴۱). بو‌ئه‌وه‌ی بتوانین وشه‌و زاراوو بیانی به‌کار به‌یه‌نین ده‌یه‌ بخریته‌زیر سیسته‌می فۆنۆلۆژی و فۆنۆلۆژیی زمانه‌ خۆمالییه‌که‌وه‌ تا شیوه‌ی دروست و مه‌ر ده‌گریت. (Andrew Radford and Ogher:2009:225).

زمانی کوردی ده‌نگ و فۆنیمی تایه‌یه‌تی خۆی هه‌یه‌ جیا به‌ له‌ ده‌نگ و فۆنیمی زمانه‌کانی تر به‌ تایه‌یه‌ت ئه‌و زمانانه‌ی که‌ سه‌ر به‌ هه‌مان خیزانی زمانی نین وه‌ک زمانی عه‌ره‌بی، له‌به‌ر ئه‌وه‌ ئه‌و ده‌نگه‌ نامۆیانه‌، که‌ له‌ وشه‌و زاراوو بیانییه‌کاندا هه‌یه‌ کاتیکی وه‌ر ده‌گه‌رین پێویسته‌ به‌ی فۆنۆلۆژی زمانی کوردی گۆبکری و بنووسری یان چۆن ئاسان بوو له‌سه‌ر زمان و ده‌ربرین به‌و شیوه‌یه‌ گۆبکری، له‌ زمانی کوردیدا نمونه‌ی زۆرمان هه‌یه‌، وه‌ک:

دعوه	داوا
معامله	مامه‌له
دوله	دهولت
قرض	قەرز
Mechanism	میکانیزم
Technical	تەکنیکی

ئەگەر تەماشای ئەو نمونانە بکەین، دەبینین هەندیکیان تەنها دەنگە بیگانەکه گۆراوه بۆ دەنگی کوردی وەک (قرض – قەرز) هەندیکی تریان دەنگێک لە دەنگەکان تیاچوو، وەک (معامله – مامه‌له) یان لە یەک دەنگ زیاتر تیاچوو وەک (تەکنیکی – technical) هەندیکی تر دەنگە خۆمالییەکه گۆراوه بۆ دەنگیکی تری خۆمالی، وەک (خدمه – خزمەت) یان دەنگیکی بۆ زیادبوو وەک (دوله – دهولت)، بەم شێوەیە هەموو وشەکان بە کوردی کران لە روی دەربڕین و نووسینەوە، لە پاشاندا بەکارهاتون، پابەندبوونی وشە بیانییەکان بە یاسای رینووس و فۆنۆلۆژیی زمانی کوردییەوه وادهکات که بۆنی بیانییان لای نەیت و بە تێپەربوونی کات ببن بە وشە خۆمالی، ژماره‌یه‌کی زۆری وشەو زاراوه‌ی بیانی هیه‌یه‌ له‌ تێو زمانی کوردیدا ئەمڕۆ هێنده‌ به‌ هیز ره‌گی داکوتاه‌ه‌، قالمی ده‌نگی و شێوه‌ی نووسینی کوردی وه‌ها گرتوه‌، نه‌که‌ هەر خاوه‌ن زمانه‌ ره‌سه‌نه‌که‌ ناپناسیتیه‌وه‌، به‌لکه‌ زۆربه‌ی کوردیش نازانیت که کوردی نین، مه‌گه‌ر ئەو کەسانە‌ی پسیوری بابەتەکه‌ بن و شارم‌زای زمان بن.

وهرگرتنی فورم جوړیکه له جوړمه‌کانی وهرگرتن و له هه‌موو که‌ره‌سه‌کانی تری زمان بلاوترو له هه‌مووشیان زیاتر هه‌ستی پیده‌کری و سه‌رنج راده‌کیشی. (مه‌مه‌د مه‌عروف فه‌تاح: ۲۰۱۱: ۱۳۵)، وهرگرتن له‌ ناستی وشه‌سازیدا خوی له‌ وهرگرتنی فورمدا ده‌نوینیت و له‌ ناستی رسته‌سازیدا زیاتر له‌سه‌ر شێوه‌ی فریزو وشه‌ی لیکدراو و چه‌سپاو ده‌بینریت وەک: (معلومات، ئیشارات، مه‌سه‌له‌ی سیاسه‌ت، ... هتد)، "هه‌روه‌ها خواستنی وشه‌ی ساده‌ بلاوتره‌ وەک له‌ وشه‌ی لیکدراو و فریز بۆ نمونه‌: عیلم، شاعیر، مه‌طعم، بلاوتره‌ له‌ سه‌لام و علیکم، ته‌شکوور، ... هتد" (ساکار ئه‌نومه‌ر حه‌مید: ۲۰۰۹: ۸۶).

له‌ زمانی کوردیدا هه‌ندئ وشه‌ی بیانی به‌کارهاتوه‌، سه‌ره‌رای بیگانه‌یی وشه‌که‌، واتا که‌ی جیاوازه‌ له‌ واتا ره‌سه‌ن و به‌نره‌تیه‌که‌ی خوی بۆ نمونه‌:

- (به‌خیل) له‌ زمانی عه‌ره‌بیدا به‌ واتای (ره‌زیل) دیت، به‌لام له‌ زمانی کوردیدا بۆ واتای (حه‌سوود) به‌کارهاتوه‌.
- (هیلاک) له‌ زمانی عه‌ره‌بیدا (هلاک) به‌ واتای (نه‌مان و له‌ناوچوون) دیت، به‌لام له‌ زمانی کوردیدا بۆ واتای (ماندوو) به‌کارهاتوه‌.

هه‌ندئ وشه‌ی بیگانه‌ی وهرگیراو کاتیک هاتوته‌ ناو زمانه‌که‌مانه‌وه‌ واتایه‌کی به‌رزای پیدراوه‌ و هه‌ندیکی تریشی واتا که‌ی نزم و ته‌سه‌کبۆته‌وه‌، بۆ نمونه‌ (حه‌زرت) له‌ (حه‌زرت)ی زمانی عه‌ره‌بیه‌وه‌ وهرگیراوه‌، له‌ زمانی کوردیدا به‌ که‌سیک ده‌وتریت، که‌ له‌ ناستی پیغه‌مه‌به‌ران و پیاوچاگاندا نیت، به‌لام له‌ زمانی عه‌ره‌بیدا بۆ که‌سیک به‌کارده‌هینریت، که‌ ریزی لیکگیریت به‌ واتای (به‌ریز و جه‌نابی) زمانی کوردییه‌و مه‌رج نییه‌ له‌ ناستی پیغه‌مه‌به‌رانداندا نیت. بۆ نمونه‌ (حه‌زرت الرئیس) به‌ واتای (جه‌نابی سه‌رۆک)، وشه‌ی (حه‌زرت) کراوه‌ به‌ کوردی و واتاو ناسته‌که‌شی به‌رزبۆته‌وه‌ و مه‌رحیشه‌ له‌ کاتی به‌کارهینانی بۆ ئەو کەسانە‌ بن، که‌ له‌ ناستی پیغه‌مه‌به‌رانداندا. هه‌روه‌ها وشه‌ی (ده‌لال)یش، که‌ له‌ (دلال)وه‌ وهرگیراوه‌ واتا که‌ی نزم و ته‌سه‌کبۆته‌وه‌ له‌ واتای (رینیشاندن)ی عه‌ره‌بی بۆ که‌سیک که‌ کاریک ئه‌نجامده‌دات له‌ یاساو کۆمه‌لدا په‌سه‌ند نییه‌ و قیزمه‌نه‌، به‌رامبه‌ر بریک پاره‌ له‌ کۆمه‌لگای کوردیدا.

به‌و شێوه‌ی هه‌ندئ وشه‌ی وهرگیراو و بیانی واتا که‌ی به‌رزو فراوانبووه‌ وەک (حه‌زرت) و هه‌ندیکی تریشیان به‌ پینچه‌وانه‌وه‌ ته‌سک و نزم بۆته‌وه‌ وەک (ده‌لال).

هه‌روه‌ها هه‌ندئ وشه‌ی تریش هیه‌یه‌، که‌ کیلگه‌ واتایه‌که‌شی گۆراوه‌ له‌ کاتی به‌کارهینانی له‌ زمانه‌که‌ماندا، بۆ نمونه‌ وشه‌ی (باجی) "له‌ زمانی تورکیدا به‌ واتای خوشکی گه‌وره‌ دیت و له‌ کیلگه‌ی خیزاندایه‌ له‌ زمانی کوردیدا هه‌رچه‌نده‌ به‌ هه‌مان واتا یان به‌ واتای باوه‌ژنه‌وه‌ ئه‌ندامی کیلگه‌ی خیزان بووه‌، ده‌چنه‌ چێوه‌ی ئەو وشانه‌ی که‌ کیلگه‌کانیان ده‌گۆریت و له‌ناو زمانه‌که‌ماندا له‌ کیلگه‌ی جیادا داده‌ریژرینه‌وه‌." (به‌کر عومه‌ر عه‌لی و عه‌بدولجه‌بار مه‌سته‌فا مه‌عروف: ۲۰۱۱: ۹۵). و ده‌چینه‌ کیلگه‌ی فه‌ره‌نگه‌وه‌ به‌ واتای (کارمه‌ندی پاکه‌ره‌وه‌ی ئافه‌رت) و گۆرانی ریشه‌یی به‌سه‌ر واتاو کیلگه‌که‌یدا هاتوه‌.

جوړیکی تر له‌ وشانه‌ مارکه‌ی به‌ره‌مه‌یکی پیشه‌سازین، به‌لام له‌ ئیستادا بۆ ناوه‌ڕۆکی که‌ره‌سته‌کان و هاوشێوه‌ی ئەو که‌ره‌ستانه‌ به‌کاردین و له‌ کیلگه‌ی مارکه‌دا نه‌مانه‌ته‌وه‌، وەک (تاید، فاس، کلینکس، ... هتد). ئەوه‌ی جیی نامازیه‌ هه‌ندئ له‌ نووسه‌ران و زمانه‌وانان جه‌خت ده‌که‌نه‌وه‌ له‌سه‌ر ئەوه‌ی هه‌ر فورمیکی بیانی کاتیک وهرده‌گیرئ له‌ زمانی سه‌رچاوه‌ بۆئه‌وه‌ی بێی به‌ لیکسیم و وەک فورمیکی کوردی مامه‌له‌ی له‌گه‌لدا بکریت ده‌بی هه‌موو مه‌رحه‌کانی به‌ لیکسیمبوونی تێپه‌راندنی، یه‌کێک له‌ مه‌رحانه‌ گۆرینی فورم- به‌خیرتیه‌ژێر کاریگه‌ری فۆنۆتاکتیکی کوردییه‌وه‌ – و واتای وشه‌ وهرگیراوه‌، که‌ پینشینی گۆرینی کیلگه‌ی واتایشیان ده‌کری، ئاشکرا به‌ فورم گۆرین هیچ کیشه‌یه‌ک دروست ناکات،

بەلکو بە پێچەوانە سەلیقەمە دنیاییی کوردانە پێی دەبەخشێت و زۆر بەشێان لە فۆرمە رەسەنەکانیان دور ناکەونەوه، بۆ نموونە: (تام = طعم، تازە = طازج) (عەزیز ناگرەمی: ۱۹۷۸: ۱۱۴). بەلام گۆرینی واتای وشە بیانییەکان تا رادەیهک نەگونجاون دەبێتە هۆی شێواندنی زمان و بە هەڵە لە یەکتەر تیگەیشتن دێتە ئاراوه، بۆ نموونە وشە (بەلو عە) لە (بەلو عە) عەرەبی و مرگراوه، لە زمانی سەرچاوه بۆ واتای زیراب یان پاشەرۆ بەکاردههێنرێت و لە زمانی خۆماندا بۆ واتای سەرچاوهی ئای خوار دهنوه بەکار هاتوه، ئەمەش ئەوه دەگەینێت که "پێشبینی ئەوه دەکرێت، که ئەو وشەیه بە هەلەو تیگەیشتنی هەلەوه هاتیبێتە زمانەمانەوه، چونکه هەمان وشە لە زمانی یەکمدا بۆ خوار دهنوه نەگەتیقه، کهچی لای ئێمه بۆ ئەو بواره پۆزەتیقه." (بەکر عومەر عەلی و عبدالجبار مستەفا مەرئوف: ۲۰۱۱: ۲۹-۴۲). بە تاییهت ئەو جۆره وشانه له رێگه خهڵکی ئاساییهوه و مردهگیرین و به شیوهیهکی بی ئاگایانه ئەو وشانه هاوردە دەکرین، بۆیه پێویسته کاتی و وشەیهک لە زمانیکی بیانی و مردهگیرین به هەمان واتا و مردهگیرین و به پێی پلان و بەرنامەیهکی دارێژراو بەکار بهێنرێت تا ئەو کاتهی فۆرمیکی گونجاو بۆ ئەو واتایانه دروستبکرێت.

ئاشکرايه، که زارواه جۆریکه له وشه بهلام ههندێ تاییهت مەندی بۆ زیادکراره، یەکیک لەو تاییهت مەندیانه: زارواه زیاتر کۆمەڵیک لە کەسانی شارەزا لە پیشەیهک یان هونەرێک یان زانستیک یان بابەتیکی تاییهتیدا بەکاردههێنن. (کەمال جەلال غەریب: ۲۰۱۲: ۱۲). واتە زارواه وشەیهکی سەر زمانی خەڵکی ئاسایی نییه، لەبەر ئەوه ئەوانه تاییهت مەندن له بواره جیاوازمکاندا، ئەگەر نەیان توانی زارواه ی رەسەنی کوردی بدۆزنهوه بۆ واتاو مەبەستەکانیان دەکرێت سوود له وەرگرتنی زارواه له زمانیکی تر بیینن، بەلام زۆر گرنگه پێشتر باش له واتاو چەمکی زارواه و مرگراوه که تیگەیشتن دواتر بەکار بهێنن و بیخەنه ناو فەر هەنگی زارواهکانی بواره مەیانەوه، ئەم کارەش به تاکه کەسێکهوه ناکرێت، بەلکو به راویژکردن و هاریکاری شارەزایانی بواره جیاوازمکان ئەنجام دەدرێت.

زۆر پێویسته له کاتی وەرگرتنی هەر زارواهیهکی بیانی بۆ هەمان واتا بنەرەتییهکهی خۆی بەکار بهێنرێت و چەمک و واتایهکی تری نەدریتەپال " لەبەر ئەوهی زارواه بیانی، له زمانه رەسەنەکهی خۆیدا بۆ واتایهکی تاییهت، یان دیاریکراو، بەکار هێنراوه، دەبێت که دمیخواری له زمانی کوردیشدا، به وردی و بی دەستکاری واتاکهی بۆ هەمان مەبەست بەکار بهێنن." (جەمال عەبدول: ۲۰۰۱: ۶۳).

ئەنجام:

1. زارواه پۆلێکی گهوره دهگیرێت له دوو له مەندکردنی فەر هەنگی زماندا، چونکه به هۆی تازە مەریبهکان و بەردەوامی پیشەکەوتنی زانست، زارواه تازە پەیدادەبێت و ناتوانرێت خالی کوتایی بۆ دابنرێت.
2. وشە گوزارشت له واتا دهکات، بهلام زارواه گوزارشت له چەمکی دهکات، بۆیه (زارواه) سنووریکی دیاری کراوی بۆ پەیدادەبێت جیا دمهکاتوه له واتا گشتیهکهی و فەر هەنگی گشتی و تاییهتی زانستهکان دوو له مەندەکات بهو جۆره زارواهیهی که واتایهکی تازە پێی پەخشراوه.
3. به هۆی کاریگهری زمانهکانی تر له سەر زمانی کوردی، و ههکو زمانهکانی (عەرەبی، فارسی، تورکی، ئینگلیزی) گەلێک وشە و زارواه لهو زمانهوه وەرگیراون و له پاش گۆرینی دروستهی فۆنۆلۆژی و جیبه جیکردنی فۆنۆتاکنیکی زمانی کوردی، وهک فۆرمیکی کوردی مامەلهی لهگەڵدا دهکرێت، بهو پێیهش فەر هەنگی زمانهکه بهو جۆره وشه و زارواهش دوو له مەند دەبێت.
4. ههندێ جار پهنا دهبریته بهر پرۆسه سینتاکسییهکان بۆ داهینانی زارواه نوێ به گۆرینی فۆرمیکی نازادی سینتاکسی بۆ فۆرمیکی چەسپاوی مۆرفۆلۆژی / فەر هەنگی، بهو شیوهیهش وشه و زارواهکانی ناو فەر هەنگی زمانی کوردی زیاتر دەبێت.

سەرچاوهکان

به زمانی کوردی:

- 1- ئەکرەم قەرەداغی (1980)، رەخنە، گۆفاری کاروان، ژ 45.
- 2- ئاقیستا کەمال مەحمود (2012)، پرۆسه ساینکۆلۆژییهکان، چاپی یەکم، سلیمانی.
- 3- ئیبراهیم ئەمین بالدار (۱۹۸۶)، زارواه زمان له کاروانی زانیاری ئەرۆدا، گۆفاری رۆشنییری نوێ، ژ ۱۱۲، بەغدا.
- 4- بەکر عومەر عەلی و عبدالجبار مستەفا مەرئوف (۲۰۱۱)، گۆفاری زانکۆی سلیمانی، ژ ۳۱
- 5- بەناز رەفیع توفیق، (۲۰۰۸)، رێگه بنەرەتییهکانی دوو له مەندکردنی فەر هەنگی کوردی له دیالیکتی خواروودا، نامە ماستەر، کۆلیجی پەرودە - ئیبن رشد - زانکۆی بەغدا.
- 6- تابان محەمەد سەعید (۲۰۰۸)، گەشەسەندن و پوکانهوهی گەنجیهی وشه له زمانی کوردیدا، نامە ماستەر، سکولی زمان - زانکۆی سلیمانی.

- 7- جمال نهيز، (2008)، وەرگێران هونەر، ...
- 8- جمال عەبدول (2001)، بەرکۆڵیکی زانستە زاراوەسازی، چ قەشنگ .
- 9- جمال عەبدول (2008)، زاراوه و زانستاندنی زمانی کوردی، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردستان، ژ 7، هەولێر .
- 10- جوانه ئەحمەد حوسین (2014)، زاراوه و واتای زاراوه لە وتاردا (رۆژنامەی کوردی کرمانجی خواروو 2000-2010)، نامەی دوکتۆرا، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .
- 11- حاتم ولیا محەمەد (2000)، فریزی ناوی و فریزی کاری لە کرمانجی ژووڕودا، نامەی ماستەر، کۆلیجی زمان- زانکۆی سلێمانی .
- 12- حوسین محەمەد عەزیز (2005)، سەلیقەیی زمانەوانی و گەرفتەکانی زمانی کوردی، چ کارۆ، سلێمانی .
- 13- رەفیق شوانی (2001)، چەند بابەتیکی زمان و ریزی زمانی کوردی، چ مزارەتی رۆشنیری کوردی، هەولێر .
- 14- رۆژان نوری عەبدوڵلا (2013)، فەرھەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی، چ چوارچرا، سلێمانی .
- 15- ساکار ئەنومەر حەمید (2009)، وشە خواستن لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلیجی زمان – زانکۆی سەلاحەددین .
- 16- شادمان سالار نەریمان (2008)، وشەیی نوێیابو لە زمانی کوردیدا، نامەی دوکتۆرا، کۆلیجی پەرەمەردە – ئیبن روشد – زانکۆی بەغدا .
- 17- شەھاب شێخ تەیب تاهیر (2012)، بنەما و پێکھاتەکانی زاراوه لە زمانی کوردیدا، بەرپۆبەریتی چاپ و بڵاوکردنەوهی سلێمانی .
- 18- شەھاب شێخ تەیب تاهیر (2013)، کێشە و گەرنگی زاراوهی زانستی لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری (الاستاد)، ژ 207، زانکۆی بەغدا .
- 19- عەبدوڵواحید موشیر دزەیی (2014)، لیکسیکۆلیجی، چ ناوەندی ئاوێر، هەولێر .
- 20- عەزیز ئاکرەمی (1978)، کارلیکەرنا زمانیت بیانیا ل زمانێ کوردیی، گۆڤاری کۆری زانیاری کورد، بەرگی شەشەم، بەغدا .
- 21- عوسمان کەریم عەبدوڵرحیم (2014)، وشەیی زمانی کوردی و رینگاکی دەولەمەندکردنی، نامەی ماستەر، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .
- 22- قەیس کاکل و دانا تەحسین (2013)، فەرھەنگی زاراوهی ئەدەبی لە روانگەیی تیۆری فۆستەرەوه، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردستان، ژ 27، هەولێر .
- 23- کامەل حەسەن بەسیر (1979)، زاراوهی کوردی لیکۆلینەوه و هەلسەنگاندن، بەرپۆبەریتی چاپخانەیی زانکۆی سلێمانی .
- 24- کامەل حەسەن بەسیر (2013)، بەراوردیک لە نیوان زمانی کوردی و زمانی عەرەبیدا، چاپی دووم، چ هێڤی، هەولێر .
- 25- کامەران رەحیمی (2007)، خەسار ناسی وشەسازی لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری زمانەوانی، سالی یەکم، ژ 3
- 26- کەمال جەلال غەریب (2012)، پڕۆژەیی زانستی کوردی، چاپی دووم، ج ئاراس، هەولێر .
- 27- محەمەد مەعروف فەتاح (2010)، لیکۆلینەوه زمانەوانییەکان، چاپی یەکم، چ رۆژەهەلات، هەولێر .
- 28- محەمەدی مەحوی (2010)، مۆرفۆلۆجی و بەیەکداچوونی پێکھاتەکان، بەرگی یەکم، سلێمانی
- 29- محەمەد وەسمان (2012)، رۆلی رەگی کار لە زاراوه داناندا، کۆنفرانسی زانستی زمانی کوردی، هەولێر .
- 30- محەمەد مەجید سەعید (2015)، فەرھەنگ و پڕۆسەیی بە لیکسیمیون، نامەی ماستەر، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .
- 31- وریا عومەر ئەمین (2011)، پیتۆکەکانی زمانەوانی، چ ئاراس، هەولێر .
- 32- هەژار (1974)، کورد و سەر بەخۆیی زمان، گۆڤاری کۆری زانیاری کورد، بەرگی یەکم، بەشی یەکم، بەغدا .

بە زمانی عەرەبی :

- 1- ادريس بن الحسن العلمي (2002)، في الاصطلاح، الطبعة الاولى، مطبعة دار النجاج الجديدة – الدار البيضاء .

- 2- اعضاء شبكة تعريب العلوم الصحية (2005) ، علم المصطلح لطلبة العلوم الصحية والطبية ، المكتب الاقليمي للشرق المتوسط و معهد الدراسات المصطلحية ، فاس المملكة المغربية .
- 3- حاتم صالح الضامن (1989) ، فقه اللغة ، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي ، جامعة بغداد.
- 4- فرحات بلولي (2010) ، المصطلح اللساني التداولي قراءة في منهجيات الترجمة ، الممارسات اللغوية ، العدد 1 ، جامعة مولود معمري – تيزي وزو ، مخبر الممارسات اللغوية في الجزائر .
- 5- فؤاد مرعي (2002) ، في اللغة والتفكير ، دار المدى للثقافة والنشر .
- 6- محمد علي الخولي (1982) ، معجم اللغة النظري (انكليزي – عربي) ، مكتبة لبنان ، بيروت.
- 7- وجيه حمد عبدالرحمن (1982) ، مجلة اللسان العربي ، المجلد التاسع عشر ، الجزء الاول .

به زمانى نينگليزى :

1. Andrew and other (2009) , Linguistics an Introduction second Edition , Cambridge University press .